

HANDEL OCH EKONOMI I ANTIKENS GREKLAND OCH ROM

Fördjupningstematik från Världskulturmuseernas digitala lärplattform

ANTIKEN

Av KENNETH SILVER, FD, intendent Grekland-Rom-Cypern

CC BY-NC 4.0

NO AI TRAINING

Innehåll

Introduktion	3
Frivillig byteshandel	4
Hur såg handeln ut under antikens tid på ett allmänt plan?	4
Hur fungerade antikens klassiska ekonomiska system?	6
<i>Mare Nostrum</i> – “Vårt hav”: handelsimperiet dagas	9
“Kolonialism” och “kolonier”	12
Grekland	14
Handel och produkter i antikens Grekland	14
Präglade mynt ser sitt dagsljus	16
Banker i antikens Grekland	19
Beskattning som fenomen i den grekiska och romerska antiken	21
Rom	30
Romarnas värld och handeln	30
Lyxartiklar, beskattning och BNP (bruttonationalprodukten)	34
Professionella yrkeskategorier och personer verksamma inom handeln	38
Det romerska mynt- och bankväsendet	39
Romerska banker och bankirer	41
Romerska attityder och handelspraktik	44

Mer innehåll hittas via www.varldskulturmuseerna.se/digitala-resurser/skolprogram-online/antiken/

[Antiken - Världskulturmuseerna](http://www.varldskulturmuseerna.se)

Grekisk rödfigurig fisktallrik med svart glasyr. På ytan ser vi en bläckfisk, två braxnar, en liten plattfisk, en torped och en kammussla. Fisken är konturerad i brunt med vit och svart färg för ögon, fenor och svansar. Har fått smeknamnet "Fisk från Syditalien". Fatet kommer från Syditalien, Apulien. Tallriken är 27 cm i diameter och är ca 6 cm hög. Dateras till sen klassisk tid, kanske 4:e århundradet f.Kr. Medelhavsmuseets samlingar, museum nummer MM 1994:004.

Introduktion

En allmänt erkänd sak är att ekonomi och ekonomisk historia hör långt ihop med den antika handelns utveckling. På ett överordnat plan skulle handel normalt syfta på verksamheter i stil med ett utbyte av varor, tjänster och kapital. Den här vägen glider diskussionen in på hur antikens ekonomiska marknadsmekanismer såg ut, vad det behövdes för att bedriva handel och under vilka förutsättningar det sannolikt ägde rum. Även om ekonomi och handel på rak arm verkar vara enkla tema att behandla, är de

antaganden man lagt fram i vetenskaplig litteratur om deras inverkan på antikens sociala och ekonomiska utveckling djärvt olika. Därför finns det fortfarande rum för olika vetenskapliga skolor, teorier, definitioner och tankar om hur handeln under antikens tid på riktigt kan ha sett ut.

Frivillig byteshandel

Handels rötter kan spåras tillbaka till de primitiva folken hos vilka ett frivilligt utbyte av varor och tjänster ägde rum i vad man kan kalla för *byteshandel*, utan att riktiga betalningsmedel användes. Den enklaste formens handel var sålunda något som hände på lokal nivå mellan två eller ett större antal personer.

I första hand handlade det inte alltid om att någon kanske "förtjänade" något eller fick "lika mycket tillbaka", utan mera om att parterna fick "nyttigheter" i form av varor eller tjänster och framför allt att alla blev nöjda. I någon form ingick ett muntligt eller senare ett skriftligt avtal om pris, kvalitet, mängd och kanske leveranstid. Hur produkterna sist och slutligen sinsemellan värderades eller hur råvaror och tjänster förhöll sig till en handelsvara är däremot en sak som säkert varierade från plats till plats och från kultur till kultur. Det är lika klart att byteshandeln fortsatte att vara en viktig form av handel även i antiken, åtminstone på lokal och regional nivå.

Hur såg handeln ut under antikens tid på ett allmänt plan?

Till att börja med kan vi påminna oss själva om att antikens civilisationer baserade sig på jordbruk. Varje grekisk stadsstat hade ett jordbruksbälte, inlandet som det kallades, där bönderna bodde på sina större eller mindre gårdar. Gårdarnas uppgift var att producera för det första de livsmedel som man själv behövde, men också det som fordrades för att försörja stadsborna. Man skulle här tala om "dagligvarorna" som livsmedel, men kanske också specialvaror, till exempel verktyg. Det här betydde att en gård handlade med en annan och att gårdarna likaså gjorde affärer direkt med stadsstaten eller via mellanhänder, då det inte fanns butiker eller grossister. Det ligger i sakens natur att denna handel i allmänhet skulle ha varit en ganska småskalig verksamhet.

Handels lokalisering uppåt i kedjan skulle ha bestått av en affär mellan två grekiska stadsstater eller alternativt mellan en grekisk stadsstat och en tredje part. Allt det här skulle ha gått under begreppet "inrikeshandel". Till sist var det inte heller ovanligt att man handlade med andra länder, världsdelar eller icke-grekiska folk som uppfattades som "barbarer". Handeln mellan en stadsstat och ett icke-grekiskt folk kan redan ses som en del av "utrikeshandeln", antingen genom ett utbyte av en vara ("export") mot en annan vara ("import") eller mot betalning, något som skulle motsvara långdistanshandel. I den bemärkelsen börjar vi närma oss att grekerna förvandlades sakta men säkert till ett handelsfolk redan långt innan den klassiska tiden.

Till förutsättningarna för att bedriva handel över längre avstånd på ett systematiskt sätt och i större skala hörde förekomsten av en handelsflotta, ett komplext handelsnätverk samt goda kommunikationer. Ett praktiskt villkor för en effektiv handel var förmedlandet av värdemetaller och senare ett mynt- och bankväsende, som på ett avgörande sätt kom att inverka på antikens ekonomi. Därför ska vi inom kort gå igenom några av de grundläggande dragen av dessa.

Ett helt nytt skede i ekonomins och handelns historia inleddes genom upptäckten av präglade mynt, vilket behandlas skilt under. Innan vi går dit är det viktigt att påpeka att före präglade mynt togs i bruk användes metaller och värdemetaller som silver och guld som betalningsmedel allmänt inom Mellanösterns högkulturer. För att genomföra en handelstransaktion vägde man vid den tiden upp metall enligt vikt och värde att motsvara ett överenskommet handelspris. Till exempel vad silver beträffar, brukar man prata om "klippsilver" eller "bitsilver", vilket ord beskriver den exakta processen när man kapade eller sågade av en del av en metallbit för att erlægga en viktbaserad betalning i en handelstransaktion. Det här sättet var vanligt ännu i Norden långt in på vikingatiden (motsvarar sen järnålder i nordisk arkeologi). Ett annat sätt var att bara mäta eller värdera tyngden av metaller i *talenter* (i medeltal ca 25–35 kg), som var ett gammalt babyloniskt viktmått.

Som vi senare kommer att märka, är det inte alls sagt att själva handeln sköttes av lokala medborgare eller ens av de som var bosatta i en viss statsstat. En annan redan länge sedan fastställd sak är att köpmännen som i praktiken förmedlade handelsvarorna under den grekiska tiden hörde till de lägre samhällsklasserna, vilket ofta var fallet också under romartiden. I moderna vetenskapliga verk är man därför av den åsikten att handeln inte direkt skapade en "ny samhällsklass", som på ett avgörande sätt skulle ha skilt sig från de andra eller som skulle ha haft ett tydligt inflytande i det antika samhället.

Den grekiska civilisation före den hellenistiska tiden som inleddes med Alexander den Stores styre (336–323 f.Kr.) var inte en enda centralstyrd, monolitisk struktur, utan bestod av ett stort antal större och mindre statsstater som alla var självständiga i förhållande till varandra, alla med sina särdrag. Men räknar inte bara med hundratals, utan kanske över tusen små statsstater. Visserligen förenades statsstaterna av ett gemensamt språk, en gemensam kultur och religionen, men trots det låg de ofta i luven på varandra. Om man kortfattat försöker definiera skillnaden mellan den grekiska och romerska ekonomin var det avgörande just styrelseskicket, storleken på marknadsområdet, volymen av handeln och mångfalden av produkterna, vilka utmärker den romerska tiden.

Antiken var full av intressanta symbiotiska förhållanden, som handel och krig, där båda drog stor nytta av föreningen speciellt under romartiden. Föreningen påminde om honungsbiet och blomman, där biet samlar in nektar från blomma till blomma, och medan det rör sig samlas och förflyttas pollen, vilket resulterar i pollinering. Det var inte bara det att handeln var en nödvändighet. Antingen var det så att handel och rikedomar direkt gav upphov till krig som i konflikten mellan Karthago och Rom under republikens tid eller så användes krig som motivering för handel. Det hände också att

handelsmän följde en här i hopp om att finna nya lukrativa marknader, vilket var vanligt under kejsartiden bland annat i östra Medelhavsområdet. Handelsmännen var beroende av arméns förflyttningar men drog nytta av det beskydd som de fick, vilket hade en uppenbar effekt på deras verksamhet. I vissa fall användes militären även för att trygga handelsvägar vilka var av strategisk betydelse.

Faktum är att romarna uppgraderade den antika ekonomin till version 2.0, något man aldrig tidigare hade sett under hela den klassiska antiken. Rom under kejsartiden var en enorm ekonomisk inre marknad där varor, tjänster, kapital och människor kunde röra sig fritt inom rikets gränser. I ett modernt perspektiv kan romartidens ekonomi kanske jämföras med den Europeiska unionens inre marknad. Under romartiden hängde de olika delarna samman i en monetär union, inom vilken alla använde en gemensam romersk valuta (*denaren*) och samtidigt löd delarna under det romerska imperiets centralstyre, lagstiftning, seder och traditioner. Det här händelseförloppet ska vi belysa i större detalj i det följande.

Hur fungerade antikens klassiska ekonomiska system?

I Greklands fall kommer vår förståelse av hur det ekonomiska systemet utvecklades delvis från bristfälliga skriftliga källor, men oftast från arkeologiska fynd vilka på ett intressant sätt belyser hur den grekiska utvandringen framskred, kolonier upprättades och hur handel i praktiken bedrevs.

För det allra första är det avgörande viktigt att förstå att antikens ekonomi inte över huvud taget liknade moderna marknadsmekanismer, till exempel i det att en stat skulle ha haft en planerad handels- och monetär politik och använts sig av handelspolitiska verktyg. Handelspolitiska beslut som fattades på officiell nivå var vanligtvis spontana, omständighets framkallade, tidsbundna eller rentav ogenomtänkta och kortsiktiga, det vill säga rena motsatsen till det som sker i en modern marknadsekonomi där man försöker reglera marknaden. Dessutom avbröts kontakterna och därigenom också handelsflödet utomlands regelbundet av de närmare 100 krig som härjade under antiken, de flesta under romartiden.

I ett naturligt handelsomlopp skulle man sträva till att upprätthålla en balans mellan export och import av handelsvaror, importera nödvändiga råvaror eller baslivsmedel och exportera tillbaka i motsatt riktning förädlade, "industriellt" framställda produkter. Men så här gick det över huvud taget inte till under antikens tid.

Orsaker till obalansen mellan import och export i Grekland kan man delvis finna i att storskalig produktion på industriell nivå inte existerade, och delvis i att handelspartnerna låg på samma låga tekniska nivå. Som ett resultat av allt det här kunde inte heller kostnaderna för det som man importerade betalas med inkomsterna av det som exporterades. Med andra ord behövdes det effektivare sätt att hantera det vanliga underskottet i handelsbalansen. Möjligheterna till att finna alternativa modeller var dock mycket begränsade, om man inte tog ett banklån eller hade lagrad rikedom, till exempel, i form av präglade värdemynt.

I den romerska ekonomin spelade det faktiskt ingen större roll om en obalans inom handeln rådde eftersom det fanns inga importkvoter. Var det något som saknades eller behövdes mera av, ökades hellre provinsernas skatter, vilka ofta betalades i form av naturprodukter. Gällande helhetsbilden är det en aning förvånansvärt, men romarna verkar ha varit ganska ointresserade av att ens försöka forma sig en överblick av ekonomin. Varken import eller exportsubventioner existerade heller. En annan intressant sak är att även om det romerska riket var enormt, och handelsvolymen obegriplig, blev det trots allt ett slutet kretsförlopp inom gränserna för riket där olika regioner med olika produktion handlade med varandra. Främmande folk utanför Romarriket visade inget större intresse för romerska produkter, även om ett begränsat utbyte av produkter ägde rum. Att försöka exportera jordbruksprodukter eller livsmedel som olivolja eller viner, till områden där de redan fanns i överflöd eller i betydligt högre kvalitet, var ett ganska hopplöst företag.

Eftersom Rom fick "gratis" i form av skatter det som behövdes för att livnära en stor del av den romerska befolkningen och armén, uppstod ett kraftigt underskott i handelsbalansen i och med romarnas lust för lyxvaror, vilka särskilt importerades från Indien och Kina. Vidare som redan konstaterats i andra sammanhang var den romerska ekonomin starkt beroende av den monetära ekonomin och värdemynt som präglades i silver eller guld. Så länge det fanns gott om värdemetaller, och så länge som metallvärdet hölls på den högsta, möjliga nivån i myntmassan, fungerade ekonomin bra. Men när obalansen i handeln under senare delen av kejsartiden och senantiken ökade, tömdes stadskassan av värdemetaller medan inflationen sköt i höjden, vilket ledde till att man samtidigt försämrade myntmassans kvalitet med billigare metaller som bly som devalverade myntvärdet. Senantiken präglades av många monetära kriser och devalveringar medan priserna sköt i höjden. Man måste också komma ihåg att Romarrikets absolut största utgift var den stående fältarmén, vilken krävde massiva ekonomiska investeringar, och allt detta var bort ur ekonomin och handeln såklart. Till sist blev den omfattande slavhandeln ett allvarligt hinder till exempel för en effektivisering av ekonomin eller mekaniseringen av jordbruket, då det hela tiden fanns ett oavbrutet flöde av mycket billig eller nästan gratis arbetskraft som kunde utföra allt det manuella arbetet.

En annan viktig sak som ofta trängs undan i diskussionen om antikens ekonomi och handel var att de i sig själva alldeles utmärkta romerska landsvägarna med broar, milstolpar, värdshus och vilostationer med jämna mellanrum som korsade hela det väldiga riket från väst till öst, upprättades i främsta hand inte för tung trafik eller för att underlätta handeln. Det här kan vara en överraskning för många eftersom de romerska landsvägarna hör till antikens mest kända monument. Från första början byggdes vägnätverket som en del av en militär strategi, det vill säga för att underlätta snabba förflyttningar av trupper och förnödenheter till och från fronten eller rena administrativa ändamål, som snabb korrespondens eller postgång. Med det här menas dock inte det att landsvägarna särskilt på lokal och regional nivå eller för enskilda individer skulle ha saknat betydelse. Men det menar nog direkt att tyngre transporter begränsades till kusttrakter och floddalar. Bristen på allmänna transportmedel och

transportutrustning till lands lämpad för tunga transporter betydde ändå att all meningsfull handelsverksamhet i praktiken var förlagd till sjöss, inte till landsvägarna.

Det finns trovärdiga beräkningar på att de skickliga romerska ingenjörerna skulle ha byggt över 85 000 km stenbelagda (fast grundade) landsvägar från Skottland i väster till Mesopotamien i öster eller i Nordafrika. I verkligheten var den totala längden på det romerska landsvägsnätet betydligt större eftersom många av landsvägarnas fortsättningar i Mellanöstern aldrig var stenbelagda, utan kunde vara inhuggna i berg eller bara bestå av grusvägar eller röjda färdleder i ödemarker eller ökenområden. Att resa landvägen var antingen till fots, i sedanstolar för korta sträckor, om man hade råd med det. För längre sträckor användes fordon som drogs av hästar, oxar eller mulor. Till exempel poeten Cicero låter förstå att en häst med kärra lyckades en gång färdas 90 km på 10 timmar, vilket då antagligen ansågs vara mycket ovanligt, då det var värt att förevigas i skrift. Det är därför bra att göra en skillnad mellan att resa längs en romersk väg i privatsyfte eller att tänka på dem som transportleder för rikets tunga handel.

Analyser visar vidare att transporter landvägen inte bara var långsamma utan mångdubbelt dyrare än sjötransporter, kanske upp till 50–60 gånger dyrare. Det oaktat kvarstod problemet att transportererna över haven var i sig själv alltid riskfyllda i brist på sjöförsäkringar. Ostadiga väderleksförhållanden begränsade dessutom seglingssäsongen till tiden mellan mars och oktober månad, det vill säga till sommartiden. Ingen vettig romare seglade utanför seglingssäsongen på vintern efter att vindriktningen i Medelhavet hade ändrat. Det här betydde naturligtvis att man behövde stora lokala livsmedelsförråd för den nästan 5 månader långa perioden utanför seglingssäsongen. Skriftliga källor bär dessutom tydligt vittnesbörd om att Medelhavet var för antika sjöfarare och navigerare en tämligen kaotisk plats. Ännu i denna dag räknas Medelhavet till ett av de farligaste vatten i hela världen. En sak som inte nästan alls diskuterats i litteraturen är sjöröveriet både i Medelhavsområdet och längre österut, vilket fortsatte att vara en plåga genom hela den romerska perioden, även om romarna nog ansträngde sig med att bli av med det obehagliga fenomenet redan från republikansk tid.

En annan märklig olägenhet man inte tycks ha varit intresserad av att åtgärda under antikens tid var att till exempel de romerska skeppen eller handelsflottan många gånger åkte turresan från Italien olastad i riktning mot sin destination, kanske för att riktiga exportgoods saknades. Ur ett modernt logistiskt perspektiv och en ekonomisk synvinkel var det här ett uppenbart slöseri av annars också begränsade och dyrbara resurser.

Det som vidare fördunklade den moderna handels grundprinciper och de ekonomiska realiteterna från republikansk tid framåt var att importen av spannmål och andra livsmedel från provinserna och periferin baserade sig på politiska och inte ekonomiska beslut. Som vi redan nämnde ovan, betalade provinserna allt som oftast sina skatter i form av råvaror eller livsmedel. Och det är allmänt känt att under hela sin existens tid förutsatte Rom en hög grad av ekonomiskt självförsörjande från provinserna. Utan att veta något om bakgrunden kunde man kanske tänka sig att det här skedde av omsorg

eller rentav humanitära orsaker, men detta var dock aldrig fallet. Bakom låg bara en pragmatisk rädsla över att provinserna skulle bli efter i sin skattebetalning.

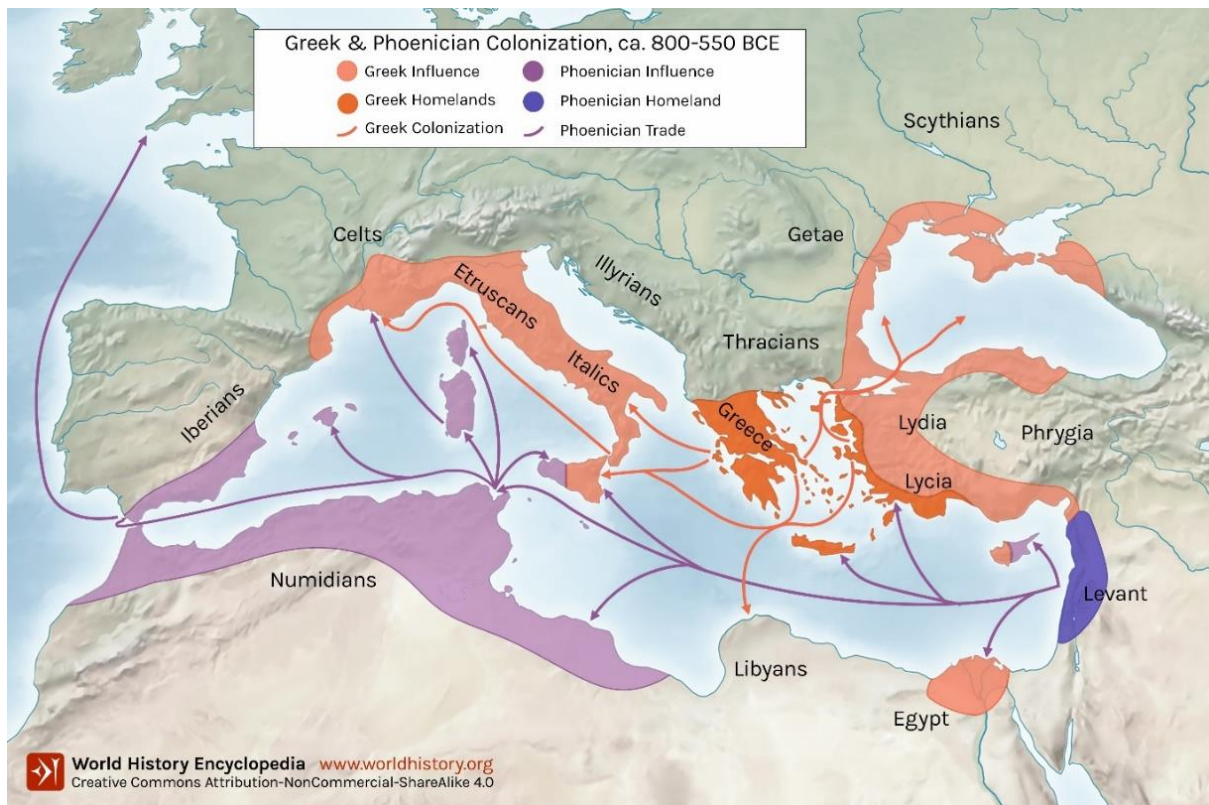
Av den här konkreta orsaken hade Rom redan tidigt infört ett bestående beskattningssystem som försåg henne, armén och ett antal städer med allt det gratis spannmål ("publikt spannmål") och de flesta livsmedel som behövdes, kallat *annona* eller *cura annonae*. Det fanns till och med en speciellt utnämnd romersk tjänsteman *praefectus annonae*, vars uppgift enbart var att administrera alla transportkontrakt av spannmål till Rom och ge juridiskt stöd åt privata köpmän involverade i handeln sjövägen. Något om systemets stora betydelse för romarriket var att det förblev i kraft från sen republikansk tid till 429 e.Kr. i väst och i det östromerska riket till och med till 617 e.Kr.

Att handeln och handelsmonopolet i Medelhavsområdet hela tiden gick långt över rena ekonomiska och fiskala intressen och betydelser vaknade man upp till under Roms krig mot Karthago under det 2:a århundradet f.Kr. Kartagos rikedomar och handelsmonopol sågs nämligen som ett konkret politiskt och militärt hot eftersom en dominans inom detta område erbjöd en möjlighet att tävla med Romarriket. Detta avgjorde slutligen Karthagos öde och ledde till stadens totalförstörelse och undergång 146 f.Kr.

***Mare Nostrum* – "Vårt hav": handelsimperiet dagas**

I Grekland var handeln, *emporía*, en väsentlig del av den grekiska världen och kulturen redan från bronsåldern, som under den tiden kännetecknades av den minoiska och mykenska kulturens imponerande nätverk, sjörutter och handelsstationer. Handeln bara växte i betydelse under den "mörka tidsåldern" (ca 1200–900 f.Kr.) som följde. Fram till arkaisk tid hade folk som fenicier, kartager och etrusker på ett betydande sätt format Medelhavsområdets handel och lämnat bestående spår i det arkeologiska materialet. Deras kunskaper i sjöfart, navigering, kartografi, sjörutter, tekniskt kunnande och källor till handelsplatser gick i ganska stor utsträckning i arv till den klassiska antiken.

Ett stort antal handelsplatser (sing. *emporium*, pl. *emporía*) och kolonier grundades i Syditalien (*Magna Graecia*), Egeiska havet och vid nuvarande Turkiets västkust samt längs Medelhavets och Svarta havets kuster, men grekernas inverkan syntes stark även på Cypern och i Levanten (se kartan under). Det var speciellt Athens hamnstad Pireus som var hubben för den grekiska handelsflottan och exportcentra.

Schematisk illustration av den feniciska och grekiska världen med färd- och handelsleder längs Medelhavets och Svarta havets stränder under arkaisk tid. Röd-orange färg symboliserar grekisk bosättning eller inflytande och lila eller mörkare färg feniciernas bosättning, resor eller kolonier. Senare kom dessa också att överlappa.

World History Encyclopedia, Kelly Macquire. CC BY-NC-SA 4.0.

Om man tänker på geografin och handelns logistik, karakteriserades den grekiska tiden av resor i det innanhav som Medelhavsbassängen och Svarta havet formade via sunden Bosporen och Dardanellerna (Hellesponten). Områden där greker också rörde sig var Italiens sydkust och Sicilien där bland annat Syrakusa blev en viktig ort, alla de platser man lätt kunde nå via sjöburen trafik. Sicilien blev också en bas för en mindre utvandring i riktning mot Frankrike utmed kusten till trakterna av det moderna Marseille eller söderut mot Nordafrika.

Under den grekiska tiden var det också så att vissa grekiska stammar utmärkte sig på ett alldeles särskilt sätt inom handeln. Till dessa hörde invånarna från Euboia som anlade handelskolonier vid Al Mina, mynningen av Orontesfloden i nuvarande Syrien eller de greker som anlade den berömda kolonin Naukratis, söder om Alexandria i Egypten. Det är däremot mindre känt att det grekiska inflytandet sträckte sig ända in i nuvarande Ukraina, Krim- och Kerch-halvön, där ett blodigt krig nu rasar i Europa. Grekiska föremål från den hellenistiska tiden upptäckta i området har också införlivats med Medelhavsmuseets samlingar i början av 1900-talet. Alltså, det att greker rörde sig och idkade handel även bortom den grekiska världen är ett erkänt arkeologiskt faktum.

Vid grävningar av skyttegravar nära staden Odessa vid Svarta havet träffade ukrainska soldater på grekiska amforor från den klassiska tiden. Bild: Ukrainas 126:e territorialförsvarsenhet, maj 2022.

Terrakottastaty som varit bemålad och tillverkad i så kallad *Tanagrastil*. Föreställer en sittande kvinna som bär en blå och pinkfärgad *chiton* och *himation* med inlägg av vitt. Kanske tillverkad i Athen, men hittad på Krimhalvön, moderna Kerch (grekiska staden Pantikapaion/ Panticapaeum?) vid Svarta havet som grundades under det 7:e eller 6:e århundradet f.Kr. Statyn är daterad till hellenistisk tid och det 3:e århundradet f.Kr. Ingår i Medelhavsmuseets samlingar, museinumner NM Ant 1716.

“Kolonialism” och “kolonier”

I sin enklaste form betyder “kolonialism” att en utländsk makt dominerar över lokala samhällen. Att “kolonisera” är processen som innebär att man grundar och underhåller bosättningar eller “kolonier” i ett främmande land. Det innebär också normalt att man etablerar och upprätthåller separata bosättningar i de nya kolonierna på ett sådant sätt att ursprungsbefolkningen underställs nybyggarna eller direkt att de blir underkuvade. Till sist ingår en stark tanke som framhäver nybyggarnas kulturella framsteg och överlägsenhet i jämförelse med ursprungsbefolkningen. Grekerna pratade emellertid många gånger i stället om en så kallad *apoikia*, fritt översatt till ett slags “bortahemma”.

I verkligheten bestod de grekiska kolonierna i “den nya världen” av civila boplatser eller handelsplatser där man kunde idka handel och jordbruksbosättningar där man kunde odla jorden, inte av befästa, militära anläggningar. Migration betydde i det här fallet att det fanns en yngre, överflödigt befolkning i Grekland som av personliga orsaker frivilligt ville lämna landet för att grunda nybyggarsamhällen i ett främmande land. Dragningskraften “där ute” var att personerna i fråga kunde börja om, få ett nytt liv, bli självständiga och kanske för första gången i sitt liv äga egen jord och odla den.

En del av den grekiska kulturella ekvationen var också intresset att “exportera” sin kultur utanför landets gränser. Det här blev väl bemött, för det korrelerade med ett vida utspritt intresse hos icke-grekiska folk att adoptera den klassiska grekiska kulturen. Därför fanns det en vilja och öppenhet till kontakter från båda sidorna, vilka hjälpte till att snabbt sprida den grekiska kulturen även hos de icke-grekiska folken. Därigenom kom den grekiska kulturen på ett avgörande sätt att inverka på de lokala stammarnas kultur.

Det vanliga mönstret i den grekiska migrationen var att varje enskilt utvandringståg som initierats av en stam, stadsstat eller expedition till ett område grundade en ny hamnstad och handelsplats, som intog rollen av en “moderstad” för den nya kolonin. I praktiken bestod utvandrarerna oftast av handelsmän (grek. *emporoi*) och sjöfarande handelsmän (grek. *nauklēroi*), vilka till sin samhällsbehörighet antagligen var *metoiker*, utlänningar eller ibland till och med slavar. Det var just dessa män som grundade handelsplatserna. Däremot kan vi anta att de som finansierade expeditionerna torde oftast ha varit medborgare.

Det är allmänt accepterat att *emporoi* och *nauklēroi* i första hand var handelsmän vars huvudsakliga inkomstkälla var försäljningen eller utbyte av produkter eller råvaror mot vinst. Skillnaden mellan dessa två yrkesgrupper var att *emporoi* var handelsmän som hyrde eller chartrade transportutrymme från en tredje part, medan *nauklēroi* var förmögnare köpmän som ägde egna fartyg eller drev sin handelsflotta.

En annan omständighet som skiljer den grekiska kulturen före den hellenistiska eran från romartiden är att grekerna stannade utmed Medelhavets och Svarta havets kuster, alltså de platser man direkt kunde nå sjövägen med handelsfarkosterna, utan att i större skala försöka nå längre in i inlandet. Som vi konstaterar senare i samband med

romartidens handel korsade den också rikets gränser över till okända stadsbildningar, bland annat med hjälp av floder och andra handelsvägar.

Romarna gick därför steget längre i sin kolonialisering av Medelhavsområdet och Mellanöstern. Först erövrade man militärt ett enormt område som motsvarade omkring $\frac{1}{4}$ av den dåtida världen och underkuvade otaliga folk, länder och kulturer, vilka förvandlades till romerska provinser. Därefter, från och med Julius Caesars (100–44 f.Kr.) tid, började man grunda och uppmuntra också annorlunda kolonier utanför Italien i de erövrade områden där romerska soldater vars militära kontrakt löpt ut, kunde slå sig ned som krigsveteraner. Därför pratar man om dessa kolonier som *militära kolonier*, vilka antingen hade en romersk eller latinsk status.

De romerska militära kolonierna blev ett effektivt verktyg i den så kallade *romaniseringen* av det romerska riket, det vill säga spridningen av den romerska och latinska kulturen. Vid sidan av det kan man se kolonierna som en slags säkerhetsfaktor och ett stabiliserande element för den romerska administrationen genom att ett stort antal före detta, men fortfarande ganska krigsdugliga veteraner, fanns tillgängliga i de erövrade områdena. Till exempel kejsare Augustus berättar sig ha bosatt mer än 300 000 romerska soldater i kolonierna i Afrika, Sicilien, Makedonien, Spanien, Grekland, Syrien och Gallien. Men som sagt, de här kolonierna representerade ett helt annat koncept än på den grekiska tiden.

Även om man alltså i traditionell grekisk historieskrivning fortfarande skulle prata om kolonialism och kolonier, är termerna av ovan angivna orsaker missvisande. Orsakerna till grundandet av grekiska kolonier utanför fastlandet var nämligen väldigt annorlunda jämfört med de som förklarar händelseförloppet utanför Italien, då det romerska riket utvidgades under en kraftig kolonialistisk, imperialistisk och utsagningsattityd. Den grekiska expansionen baserade ju sig på en frivillig migration, fredlig handel och samexistens med den lokala befolkningen, inte ett behov av att underkuvade främmande nationer med hjälp av militär kraft.

Grekland

Handel och produkter i antikens Grekland

Stommen i den grekisk-romerska antikens agrara handel utgjordes alltid av baslivsmedel som spannmål, vin och oliver eller olivolja. Självklart fanns det också andra viktiga basbehov att uppfylla, vilka illustreras schematiskt i följande små tabeller. Däremot finns det vanligen väldigt dåligt med underlag till hur stora mängderna och kvantiteterna inom livsmedelshandeln kan ha varit, även om vissa indikationer finns.

Till exempel, det uppskattas att romerska Hispania (Spanien) producerade åt Rom 30 000 000 miljoner kärn av "flytande guld", det vill säga olivolja. I Monte Testaccio, belägen vid floden Tibern utanför Rom, finns en plats som bara är omkring 1 km i omkrets, och består av spanska amforakrukskärvar. Man har uppskattat att mängden skärvar på plats förutsätter att ca 23 000 000 ton spansk olivolja har gått igenom platsen via transitohandeln, vilket erbjuder ett kikhål in i handelsvolymen av en produkt.

Lokal eller regional handel med "närproducerade" livsmedel innanför stadsstaten eller i dess närhet:

Livsmedel:
Spannmål
Vin
Oliver
Kött
Fisk och ålar
Mjölksprodukter som ost
Grönsaker
Frukter som fikon
Torkade frön
Honung
Bruksföremål:
Jordbruksverktyg
Knivar
Keramik inkluderande finkeramik
Kosmetika som parfymer
Exportvaror, typiska ("internationell handel"):
Finkeramik, som korintiska och attiska vaser
Transportkärl i form av amforor och innehåll
Viner
Oliver
Olivolja

Marmor
Bronsarbeten
Importvaror, typiska:
Spannmål eller vete
Slavar från Afrika (oftast Egypten under grekisk tid)
Saltad fisk (Svarta havets område)
Timmer (Makedonien och Trakien)
Papyrus (Egypten)
Textiler (Egypten, Fjärranöstern, Kina)
Lyxartiklar, kryddor (Fjärranöstern, Indien)
Glas (Fenicien)
Mineraler och metaller (järn och koppar: Italien, Egeiska havet, Cypern, Anatolien, Spanien, Israel, Jordanien), (tenn: Afghanistan, Anatolien, Spanien, Britannien), (guld, silver och bly: Egypten (Nubien), Anatolien (Lydien), Grekland (Attika: Laurion, Kykladerna, Siphos); Frankrike (Pyreneerna, Brittany); Portugal, Spanien och Italien (Sardinien))

Ett återkommande fenomen som vi redan bekantat oss med är att stadsbefolkningen varken i antikens Grekland eller i Rom kunde livnära sig genom sina egna insatser, utan man var allt som oftast tvungen att importera enorma mängder spannmål från Syditalien, Svarta havets område eller senare under romartiden från kornbodarna i Nordafrika.

Att importera spannmål var således inte ett tecken på att skörden slagit fel, ett undantagstillstånd eller ett särskilt dåligt skördeår, utan något som också de stora och förmögna stadsstaterna som Athen under helt normala år var tvungen att göra. Orsakerna till det här har redan förklarats och en var den ständigt växande befolkningen. Vid sidan av det här fanns det ett konstant behov av råmaterial, färdiga produkter och arbetskraft som slavar börjande redan innan den klassiska tiden, förorsakat av att lokal lagstiftning i Grekland förbjöd förslavandet av den grekiska ursprungsbefolkningen. Därigenom är det klart att vid sidan av en lokal, inhemsk handel fanns det en annan som gick över längre avstånd, den vi skulle kalla för internationell handel med en mellanlång- och långdistanshandel. Vilken helhetsbetydelse den hade i ekonomin är svår att avgöra. Förutom export- och importhandel fanns också en transitohandel i den bemärkelsen att produkter importerades via olika länder särskilt från Orienten, antingen landvägen via karavanrutter eller via sjöburen handel.

Även om det inte alltid går att bevisa vad en stadsstat som till exempel Athen exporterade, är athenska föremål som hittats i arkeologiska sammanhang långt "hemifrån" ett säkert tecken på att handel idkades. Bland annat har stora mängder attisk finkeramik upptäckts i områdena runt Medelhavets eller Svarta havets kust eller till och med bortom den grekiska världens gränser tillsammans med bruksföremål eller smycken i ädelmetaller och elfenben, allt som oftast inlagda i övre klassens begravingar. Visserligen var intresset av lyxartiklar aldrig enriktat, utan värdeprodukter från andra orter fann likväl sin väg tillbaka till Athen åtminstone i begränsad form. I den grekiska världen var det vanligt att när en viss stadsstat, som

då till exempel Athen, ökade sitt inflytande, försvagades samtidigt en annans i motsvarande grad, vilket var fallet bland annat i tävlan mellan Athen och Korint.

En ständigt växande kunskap om antikens handel kommer faktiskt från undervattensarkeologiska sammanhang och de otaliga skeppsvrak man hittat runtom Medelhavet. Detta material kan kombineras med skriftliga källor och särskilt de talrika grekiska silvermyntskatterna som bär vittnesbörd om stora handelstransaktioner, bland annat kring Svarta havets kust. Oftast kom skeppen lastade med en blandning av fasta livsmedel, flytande produkter, råvaror som metalltackor eller till och med konstverk i metall eller marmor.

Vad det ursprungligen fanns för last i amforor eller andra keramikkrärl man exporterade går inte alltid att bestämma i efterhand, förutom att det måste ha varit livsmedel, vin eller olivolja. En normalstor, fullastad amfora vägde beroende på storleken mellan 25–50 kg. Vi ska till allra sist visa ett exempel på det här från sen republikansk tid.

Det kanske mest häpnadsväckande undervattensfyndet som aldrig gjorts i Grekland diskuterades i avsnittet *Fester, högtider och kalendrar*. Fyndet bestod av världens första analoga "dator" som kunde förutspå astronomiska händelser med förvånansvärd noggrannhet.

"Datorn" som nyligen rekonstruerades i 3D upptäcktes år 1901 utanför den lilla ön Antikythera och fanns ursprungligen ombord ett grekiskt handelsfartyg som förliste i en storm. Med andra ord, grekiska vetenskapsmän producerade också högklassiga uppfinningar och mekaniska instrument som exporterades runtom Medelhavet. Instrumentets kvalitet förvånar forskningen, eftersom grekernas teknologiska kunnande låg över 1 000 år före sin tid.

Präglade mynt ser sitt dagsljus

Upptäckten och i bruk tagandet av präglade mynt var en alldeles revolutionerande sak som skulle förändra världen och handeln för all kommande framtid. Visserligen är det inte mera en lika stor överraskning att man började först präglade mynt just i Mindre Asien, i de gamla grekiska kolonierna där en så stor del av den västerländska civilisationen annars också föddes. De äldsta mynten präglades nämligen i kungadömet Lydien i nuvarande Västra Turkiet i en naturlig legering (metallblandning) av silver och guld under det 7:e århundradet f.Kr., men senast omkring ca 600 f.Kr. Alla senare mynt fram till modern tid baserar sig på den utveckling som först ägde rum i den grekiska världen.

Electrum-mynt från Lydien från det 6:e århundradet f.Kr. Så kallad Fokaias myntstandard.
 Diameter: 0,6 cm. Vikt: 0,65 gram. Åtsidan (till vänster): människohuvud? Frånsidan (till höger): oregelbunden präglad fyrkant. The British Museum, museum nummer 1931,0405.1.
 CC BY-NC-SA 4.0

Myntpräglingen innebar för första gången att en stadsstat i den klassiska världen började massproducera standardiserade mynt i värdemetaller som betalningsmedel. Tekniskt sätt tillverkades mynten med hjälp av två graverade stampar man placerade mot varandra som i ett våffeljärn, där uppvärmd eller kall metall av förutbestämd tyngd och storlek innefattats. När man slog kraftigt på den övre stampen med en slägga återspeglades de i negativ ingraverade illustrationerna i myntmassan som ett positiv. Stampens bild, mönstret, inskriften eller sigillet representerade den präglande myndigheten. Poängen var att detta garanterade myntets metallhalt, äkthet, vikt samt renhet, alltså det att metallvärdet var det som påstods vara i myntet. Det här frigjorde konsumenten från att väga och undersöka myntet vidare och hon visste genast hur mycket det vägde och vad det var "värt".

Präglade mynt förvandlades därefter till ett allmänt accepterat betalningsmedel, men också ett sätt att lagra rikedomar samt en värdemätare och standard för betalningar inom handeln. Myntens stora fördel jämfört med fast egendom eller boskap som man tidigare räknade med var att de kunde lagra ett stort värde i ett litet utrymme. Däremot är det tydligt bevisat att de klassiska ekonomierna aldrig var marknadsekonomier i termens egentliga mening.

Den klassiska tidens mest kända valutor i hela den grekiska världen var den "athenska ugglan", källan till Athens, rikedomar, välfärd och stolthet. Nedan illustreras två exemplar från samlingarna av The American Numismatic Society i New York.

Den "gamla stilens" tetradrakm (värt fyra silver drakmer eller fyra silver denarer) präglad i Athen på Attika under den klassiska tiden. Normal vikt var ca 17 gram och metallen var silver. Åtsidan: Gudinnan Athena bärande hjälm, tittande åt höger. Frånsidan: En uggla tittande till höger och framåt, i bakgrunden ett olivblad. Inskrift: ATE (Athen). The American Numismatic Society, museum nummer 1909.999.65. CC BY-NC 4.0.

Den "nya stilens" tetradrakm (värt fyra silver drakmer eller fyra silver denarer) präglad i Athen på Attika under mellan och sen hellenistisk tid (170–30 f.Kr. Normal vikt var ca 17 gram och metallen var silver. Åtsidan: Gudinnan Athena bärande hjälm, tittande åt höger. Frånsidan: En uggla tittande rakt framåt, stående på en amfora. Inskrift: ATE (Athen) och myntmagistratens namn. Myntet härstammar från en grekisk myntskatt (IGCH 289) funnen år 1929 i Larissa i Thessalien i Grekland som är daterad till ca 90 f.Kr. The American Numismatic Society, museum nummer 1944.100.24623. CC BY-NC 4.0.

Banker i antikens Grekland

I fortsättningen blev därför ett för tiden ganska avancerat bank- och myntväsende i Grekland en viktig del av handeln, inkluderande utrikeshandeln. Den utvecklades särskilt långt i Athen och på många andra orter. Utgångspunkten i den grekiska världen var att varje självständig stadsstat eller stad ville prägla egna mynt, för de egna mynten utgjorde suveränitetens yttre tecken. Det grekiska ordet för bank, *trapeza*, betyder ursprungligen ett "bord" eller en "disk", vilket hänvisar till en person som satt vid ett fysiskt bord. Uttrycket levde vidare under medeltiden i Italien där termen "bank" betydde ordagrant "att man satt vid en bänk".

Bankirerna hette därför *trapezitai* (från grekiskans *bord*) eller *argentarii* (från latinets *argentum* för silver) och var privatpersoner som idkade sitt privata yrke. En sådan person kunde enklast beskrivas som en "penninghandlare". Men termen innefattade i praktiken individer som skötte väldigt olika slags monetära affärstransaktioner, bland annat penningväxlare, ockrare ("ta hög ränta"), penningutlånare eller bankirer. Hur som helst verkade alla dessa personer som mellanhänder mellan privatpersoner och affärsmän, alltså de som hade ett behov av finansiering för ekonomisk verksamhet.

Man kunde till exempel få lån för att idka handel och för att flytta kapital från en ort till en annan i ett ögonblick, vilket öppnade helt nya möjligheter för handelns utvidgande i Medelhavsområdet. I den strikta betydelsen fanns det inte "statsägda" eller "publika banker", medan man nog måste anta att staten hela tiden ville utöva åtminstone en begränsad kontroll över vad som gjordes och vilka tjänster som erbjöds inom bankväsendet.

Som senare under den romerska tiden, hade en tydlig specialisering inom bankväsendet också ägt rum, vilket vi ser från de olika termer som överlevt i det skriftliga källmaterialet. En *kermatizo* eller *katakermatizo* växlade stora mynt till växelpengar, till exempel en drakma till mindre beståndsdelar som *oboler*. En *kollybistis* skulle ha växlat utländska mynt till lokala mynt mot ett *premium* eller en bankavgift (*katallage*) eller tillhandahöll guld som kunde överföras till utlandet. Vidare fanns det så kallade *daneistai* som förskotterade pengar mot hög ränta till de nödiga, eller lånade ut dem mot säkerhet för fartyg och deras laster – en riskfylld spekulation när sjöförsäkringar var okända. Deras högkvarter låg i Athens hamnstad Pireus. Det sades till och med, utan tvivel med en viss överdrift, att inget skepp kunde lämna hamnen utan denna inkvartering för köpmän. Mera om dessa maritima lån diskuteras i avsnittet under. Vidare är det ganska klart att bland annat *metoikerna* (det vill säga personer från en annan stadsstat) skulle ha haft en hel del att göra med bankväsendet, om det inte var befriade slavar.

Ytterligare förblir det uppenbart att i den grekiska världen var inte monetära transaktioner eller bankirsycket något man alls såg ned på. Kanske läget rentav var tvärtom, att det skulle ha ansetts vara ett respekterat yrke. Källor redan från den grekiska tiden antyder nämligen att många bankirer gynnades av framgång och kunde bli så rika att de lämnade bestående fotspår i historien. En av de grekiska bankirerna

vars namn levde kvar var Pasion, som kom att uppta ett betydande utrymme i statsmannen och oratorn Demosthenes (384–322 f.Kr.) berömda verk.

Däremot har bankernas verksamhetsmodell i grund och botten alltid varit den samma. Lån kunde man bara få om man kunde ställa säkerheter, precis såsom nuförtiden. Till säkerheter dög fysiska värdeföremål, fastigheter eller jord, vilka vid utebliven betalning kunde tas i besittning. Verksamhetsmodellen inom banken finansierades genom att ge konsumenten så låg ränta som möjligt för det deponerade kapitalet (pengarna) och låna ut det vidare åt andra låntagare för en högre eller så hög ränta som möjligt. Banken i sin tur levde på skillnaden. Om räntan blev för hög brukar man tala om ockerränta. Att låna ut pengar utan nominell ränta har aldrig ingått i bankernas verksamhetsplan, inte ens under den klassiska antiken. Det är vidare helt möjligt att räntenivån i de enskilda fallen avgjorde ganska långt om bankirens yrke uppfattades som respektabelt eller mindre så.

I den klassiska tidens skriftliga källor hör man bland annat om beviljade privata banklån för ett eget hem eller hus med en ränta på 16 %. Om säkerheterna var dåliga eller helt saknades läser vi om ännu högre räntor. Det berättas till exempel om parfymhandlaren Aeschines som var elev till filosofen Sokrates (470–399 f.Kr.). Efter att ha misslyckats som ägare för en taverna, var Aeschines tvingad att låna pengar för sitt "start-up-företag" inom parfymindustrin för en skyhög ränta på 36 %. I maritima lån var det vanligt med räntor mellan 25–30 % eftersom riskerna var stora och sjöförsäkringar saknades. Visserligen kunde också vinsterna bli enorma inom den sjöburna handeln, om resorna faktiskt lyckades, vilket vi senare ser från behandlingen av romartidens ekonomi.

Det att bankirsyrket var respekterat, betydde inte alls att det var tryggt. Trots existerande lagar var höga räntor ingen säkerhet för framgång, emedan det oftast berättar enbart om att säkerheterna var bristfälliga. I princip kunde detta leda till att en bankir förlorade hela sin egendom genom ett enda misstag eller i ett ögonblick. Att bankräntorna allmänt taget ansågs vara ockerräntor var en tanke som delades redan av samtida greker och romare, så i den bemärkelsen är det inte så mycket nytt under solen gällande bankväsendets funktion.

Vi ska tala mera om temat när vi snart går över till romartiden. Men man kan tänka sig kanske att de grekiska bankerna levde också i en slags symbios med de antika templen och helgedomarna. Tempel och helgedomar ansågs nämligen vara helgade plaster och njöt därför av ett alldeles särskilt beskydd, trodde man. Av den anledningen användes tempel och helgedomar gärna som fysiska bevaringsplatser också för bankkundernas värdeföremål och pengar, det vill säga att byggnaderna i verkligheten fungerade som fysiska "banker".

Beskattning som fenomen i den grekiska och romerska antiken

”Skatter är lika säkra som döden”

En person som intalat sig att skatter är en modern uppfinning som staten använder för att plåga sina medborgare blir djupt besviken när hon bekantar sig med historia. Skatter i organiserad form för tillgodoseende av kollektiva behov har nämligen förekommit sedan urminnes tider. De var vanliga redan långt innan antiken inom de stora civilisationerna. Stater och riken har alltid gått till väga på samma sätt: beskattat människor och använt intäkterna för att finansiera sin verksamhet. Skatter är en lika säker sak som döden, med den skillnaden att skatter är selektiva och regelbundet återkommande, medan döden kommer en gång för alla och är slutlig.

När vi däremot tänker på beskattning som ett samhälleligt fenomen, förflyttas våra tankar genast till dagens värld. Huvudregeln idag är att alla juridiska personer är skattskyldiga, betalar direkt inkomstskatt på alla sina inkomster och till och med sin fasta egendom. Vi är vana att betala en så kallad progressiv skatt där skattesatsen ökar i takt med att den beskattningsbara inkomsten ökar eller indirekt som moms inbakad i alla produkter eller tjänster vi köper. Gemensamma principer gäller givetvis även företag, aktiebolag och ekonomiska föreningar eller liknande juridiska sammanslutningar som betalar bolagsskatter till exempel på sina vinster. En annan sak som karaktäriserar modern beskattning är att den i de flesta industrialiserade länder är relativt hög eller till och med för hög anser många lärda. Men som vi snart kommer att lägga märke till, såg systemet definitivt inte ut så här under antikens tid.

Greklands beskattning

Inledningsvis kan man konstatera att de grekiska stadsstaterna använde väldigt varierande ekonomiska metoder för att skaffa sig resurser för att ordna upp antikens samhälleliga uppgifter. Den första viktiga påminnelsen här är den, att de antika ekonomierna var inga moderna, balanserade marknadsekonomier. En stadsstat gjorde aldrig upp en årsbudget eller planerade sin import eller export på ett sätt som skulle ha balanserat budgeten eller gett regelbundna statsinkomster eller rentav ett överskott. Gällande de grekiska stadsstaterna anser man ändå att de statliga utgifterna förblev relativt små, vilket möjliggjorde att man ganska långt lyckades undvika direkt beskattning. Medborgarskapet i Grekland definierades inte bara utgående från att man betalade skatter, utan framför allt hur man var kapabel att ställa upp med militär utrustning och ta anställning i stadsstatens tjänst.

För sin egen del gjorde medborgarna i en stadsstat allt de själv kunde för att undvika direkta skatter. Man bad till och med till gudarna att de aldrig skulle bli så att *”varje man skulle behöva bidra [med skatter] i enlighet med det han ägde”*. Visst låter det här tragikomiskt, men så skrev faktiskt den grekiska historikern Dion Chrysostomos (ca 40–50 – 120 e.Kr.) (Or. 31.46). Det berättas vidare att många medborgare *”röstade med sina fötter”*, vilket betydde i det här sammanhanget att man försökte flytta ut så

långt på landet eller i avkrokarna som möjligt, bara för att helt enkelt komma undan skattebjörnen. I och för sig fanns det nog räkenskaper över hushåll och dessas ekonomiska resurser redan i Grekland, men de användes inte som en källa till direkt beskattning, vilket blev normal sed i Romarriket.

I antikens Grekland var det i princip så att medborgarna under normala förhållanden inte betalade personlig *inkomstskatt*, ett förhållande som fortsatte in i romartiden. Vid sidan av de relativt låga statliga utgifterna var en annan förklaring till det gynnsamma läget den att medborgarens personliga och obligatoriska militära insats bidrog avsevärt till att täcka den autonoma stadsstatens kostnader för militären, som alltid var den största utgiften.

Om tiderna var riktigt dåliga eller om alldeles exceptionella förhållanden rådde, kunde stadsstaten nog besluta om att en extra avgift skulle betalas, trots allt. Athenarna kallade den personliga skatten för *eisphora* (det grekiska ordet betyder "att betala in"), i meningen att ett större antal medborgare deltog med egna medel för ett gemensamt statligt projekt, vilket det än för tillfället råkade vara. Under hellenistisk tid i Athen var *eisphoran* en proportionell egendomsskatt som Folkförsamlingen valt och som en var betalade i förhållande till det man ägde, alltså kan det betraktas som en form av *direkt egendomsskatt*. Skatten var inget att förakta eftersom den grekiske historikern Polybios berättar att det inbringade hela 6 000 vikttalenter eller omkring 180 000 kg värdemetaller. Vem som sist och slutligen kunde, och förväntades göra vad, avgjordes av Folkförsamlingen i Athen utgående från en persons förmögenhet och klasstillhörighet.

En annan märkvärdighet som såg dagsljuset i Grekland var att de superrika fick gärna delta i samhällsskötseln i form av "frivilliga" bidrag som man kallade dem. De mer välbärgade medborgarna i samhället inte bara förväntades, utan uppmanades att utföra dessa "frivilliga skatter" kallade *liturgier* (*leitourgia* eller *munera*). Även om tjänsten var betungande, erbjöd *liturgierna* samtidigt de rika en konkret möjlighet att bli invalda till betydelsefulla tjänster och politiska ämbeten, vilket också i fortsättningen försäkrade deras höga samhällseliga status och inflytande. Seden övertogs av romarna under kejsartiden, då de rika bland annat deltog i storstädernas livsmedelsförsörjning.

Redan i detta mycket märkliga perspektiv syns att många samhällseliga funktioner inom det antika samhället bars upp och finansierades direkt av privatpersoner, medan funktionerna i teorin borde ha skötts av staten. Helt konkret betydde det här att beskattningens tyngsta börda faktiskt föll på de högre samhällsstånden och de allra förmögnaste, inte på medelklassen eller de fattiga. Bördan omfattade också förmögna utlänningar (eller *metoiker* från en annan stadsstat). *Metoikerna* betalade en årlig "metoik-skatt" kallad *metoikion* på 12 silverdrakmer för män, och hälften av summan för kvinnor, för sitt uppehållstillstånd till exempel i Athen. För att bedriva handel betalade man ännu skilt en annan avgift. I vissa sällsyntare fall kunde icke-medborgare bli belönade med en "skatterättelse" (*isoteleia*), det vill säga få samma rättigheter som lokala medborgare.

Slutsatsen av det här blir ganska oväntad med tanke på förmögenhetens omfördelning, eftersom klagomål om beskattning egentligen inte förekom utanför aristokratin. Med andra ord verkar majoriteten av lantorsbefolkningen och största delen av stadsborna också ha ansett samhällets beskattning vara helt acceptabel.

I motsats till modern tid tillfredsställdes antikens behov av statliga inkomster genom *indirekta skatter*, mycket i stil med andra förindustriella samhällen. Fenomenet med indirekta skatter blev i Romarriket en riktig konstform i sig själv. Indirekta skatter var typiskt tullar, hamnavgifter eller försäljningsskatter, alltså de enklaste och äldsta handelspolitiska verktygen man hade. Vi vet att till exempel Athen och Korinth utnyttjade tullar och försäljningsskatter effektivt för att driva in inkomster.

Typisk betalade en stadsstat sina utgifter från sina egendomar som stadskassan eller templens räkenskaper eller naturtillgångar som statsägda gruvor (i Athen var det de berömda silvergruvorna i Laurion på Attika). I värsta fall kunde tillfälliga bidrag drivas in till exempel för att täcka krigståg. Man kunde också hyra ut statlig egendom och den vägen få extra inkomster. Även i den grekiska världen tillämpades konfiskering av egendom som en ovanlig statlig inkomstform, vid sidan av att privatpersoner kunde bötfällas.

Vi brukar ofta tänka på romarnas mest fantasifulla sätt att beskatta människor på – vilket vi ska bekanta oss med till det följande – men nog höjer också grekernas tidigare påhitt på ögonbrynen. I den grekiska världen fängslade statens besynnerliga metoder till och med intresset av vissa filosofiska cirklar, som beslöt att skriva ned dem för att påminna eftervärlden om hur konstiga förslagen ibland kan bli.

Det berättas bland annat om en elev från den peripatetiska skolan som i sina "memoarer" beskrev att till de allra löjligaste förslagen hörde att beskatta människor som hade långt hår eller människor som höll heliga krokodiler som husdjur. Däremot berättas det inte hur inkomstbringande allt detta blev. Även om individuella inkomstskatter alltså under normala förhållande inte togs ut, förekom nog undantag. Ett undantag var prostituerade bland annat i Athen, vilka var tvungna att betala eller lösa in en slags "årslicens" för att kunna utöva sitt yrke i staden.

Trots att uppgifterna är fragmentariska och slumpmässiga, vet vi att åtminstone en del av de indirekta skatterna drevs in av skatteinsamlare som fick ta emot kontrakt efter auktionering av anbudet, en slags föregångare till de romerska *publikanerna* som kommer att behandlas senare. Senare under hellenistisk tid blev beskattningen en aning mer komplicerad i Grekland, men jord- och handelsskatter fortsatte att utgöra stommen för inkomsterna i ekonomin. Nyheten var att skattelättnader blev ett effektivt politiskt verktyg.

Romartiden

Antikens Rom karaktäriserades av det som redan hade börjat i den grekiska kulturen, nämligen att juridiska personer inte betalade personlig *inkomstskatt*. Däremot kan man inte hävda ens med den vildaste fantasin att de statliga utgifterna mera var låga, utan snarare astronomiska. Den huvudsakliga orsaken var att Rom upprättade en enorm professionell armé som avlönades direkt ur statskassan, vilket betydde att militären var administrationens största utgiftsmoment. Och just här börjar egentligen den romerska skatteberättelsen. Enligt romerska författare som Cicero och den senantika juristen Ulpian var skatterna den romerska statens senor och ligament.

***In omnibus princeps* ("först i alla ting") – armén ger fred genom styrka och beskydd**

Det är möjligt att det var Julius Caesar som var fadern till förklaringen att det fanns två saker som skapade, skyddade och ökade suveräniteter – soldater och pengar – och att dessa två befann sig i ett speciellt beroendeförhållande till varandra, alltså igen i en slags symbios. Arméerna hölls samman med rätt slags underhåll och detta underhåll försäkrades med vapen. Om någondera saknades, skulle den andra samtidigt falla, menade Caesar klokt.

Senatorn och historikern Tacitus tog frågan om den romerska armén vidare till en ny nivå: *"Ingen fred kan finnas människor emellan utan arméer, inga arméer utan löner, och inga löner utan skatter"* (egen översättning från Tacitus, *Historia*, 4.74). Nuförtiden menar man att den romerska krigshären eller armén specialiserade sig på att "sälja beskydd" och några vidare diskussioner behövdes inte heller eftersom inga bättre, alternativa arrangemang existerade. I diskussionerna om den grekisk-romerska världen som grundar sig i en jämförande historisk sociologi har beskattningen därför setts som betalning av en "skyddspeng". Som man sagt upprepade gånger, utgjorde armén och militarismen ryggraden i hela det romerska samhället under hela dess förekomstshistoria. Under antiken ledde det här till en seger av en makt över nästan alla andra makter i Medelhavsområdet och Mellanöstern – Roms.

Romersk beskattning

Svårigheten att förstå Romarrikets ekonomi såväl som skattesystem består i att det var ett resultat av en lång historisk utveckling och att riket bestod i närmare ett årtusende. Inte bara det, utan systemet förändrades hela tiden när nya behov uppstod och det fanns aldrig ett enda, enhetligt system. Med andra ord, den republikanska tiden, kejsartiden och senantiken uppvisade ganska olika historiska förhållanden och metoder att samla in skatter på, även om vissa grundelement från tidigare perioder kvarstod som stödjepelare.

Den fasta beskattningen tog så småningom över i och med att det romerska riket breddade ut sig utanför Italien under den senare delen av republikens tid. Samtidigt som Rom utvidgade sig utanför den gamla stadsstaten, kom hon i besittning av ofantligt

stora jordområden, vilka betraktades som Roms egendom. Sålunda kom all jord ute i provinserna juridiskt att ses som Roms egendom och som en besittare av denna var man underkastad att betala henne skatter, nästan i praktiken uteslutande privat äganderätt. Plikten att betala skatt fortsatte även i det fallet att ägorna togs över av en romersk medborgare.

Den republikanska tiden karaktäriseras av att staten bestred sina utgifter i huvudsak genom en direkt jordskatt och med hjälp av indirekta skatter som tullar. Det här var de effektivaste handelspolitiska verktygen man förfogade över. Personlig inkomstskatt förekom ju i princip inte, i likhet med den grekiska tiden, förutom under krig, vilka tidvis kunde förändra läget.

Sist och slutligen fanns det i den romerska världen "bara" två slags skatter: *tributum* och *vectigalia*. *Tributum* kan ses som en så kallad "direkt skatt" och *vectigalia* som en "indirekt skatt". Förutom dessa användes krigsföring hänsynslöst för att bygga på statskassan, då krig gav staten direkta inkomster i form av krigsbyte och gottgörelser, vilket är en väldigt god förklaring till de många krig som kämpades särskilt under romartiden. Staten kunde alltså ta krigsbyte, krigsfångar eller konfiskera egendom ganska godtyckligt, inkluderande men inte uteslutande personlig egendom, vilket också blev en betydande inkomstkälla. Vällövlige offer för tvångskonfiskeringar var dödsdömda, landsförvisade, rikare slavar eller frigivna som gjort sig en egendom.

Tributen indelas i den vanliga tributen (*tributum ordinarium*) och den extraordinära tributen (*tributum extraordinarium*), den senare en tillfällighet som bland annat extraordinära förhållanden som krig kunde förorsaka. Den vanliga tributen indelades i *tributum soli*, jordskatten som hänvisats till ovan (kanske inkluderande jordbruksredskap och -utrustning) som i huvudsak kom att beröra provinsernas befolkning samt den personliga skatten, *tributum capitis*, som behandlas längre ned. Italien och områden beviljade liknande status var undantagna (*ius Italicum*) från skatten. Tributen kunde betalas antingen i natura eller i mynt som en fast summa, procentandel eller fast andel av till exempel skörden. Det var inte alls ovanligt att till den obligatoriska *tributum*-skatten lades ännu till, förbi den officiella kvoten, det som den romerska landshövdingen, ståthållaren och den militära staben behövde bland annat i form av säd.

I senatorstyrda provinser kallades tributen för *stipendium* (*provincia stipendaria*) medan den i kejsarstyrda provinser hette *tributum soli*. Skattens andel baserade sig på jordlottens storlek och kvaliteten på markerna. Det fanns också undantag från regeln med privilegier för romerska kolonier, konfedererade samvälden (*civitates foederatae*) eller fria samvälden (*civitates liberae*).

Den andra delen av tributen var den personliga skatten, *tributum capitis* eller "perhuvud-skatten", Italien och Rom undantaget. Den personliga skatten var alltså något som direkt ankom provinserna och deras invånare. Skatten skulle betalas av varje fullvuxen man, men varierade utgående från en persons ekonomiska situation. Männen betalade skatten från ca 14 års ålder uppåt, och kvinnorna från 12 års ålder, fram till ca

65 år. Undantag förekom också här, och kunde inkludera personer som präster, atleter eller filosofer.

Det kännetecknande var att för att kunna bestämma en *tribut* behövdes en *census*, det vill säga en allmän *skattskrivning* där egendomen räknades upp och värderades. En *census* brukade man genomföra ungefär med fyra eller fem års mellanrum och den övervakades av de romerska *censorerna*. I viss mån var det också frågan om en statistisk insamling av "folkbokföringsuppgifter" om befolkningen och tillgångarna. För taxeringen behövde man veta antalet människor, könet, civilståndet, utbildningen, sysselsättningen, språket och framför allt inkomsterna och förmögenheten.

Censusen var således en slags folkräkning eller en värdering av all egendom som jord, boskap, slavar och kapital, inkluderande fast egendom. Men till skillnad från senare historiska tiders censuser använde romarna inte sina folkräkningar för ekonomisk eller social planering i samhället, utan enbart för fiskala ändamål för att lista alla möjliga materiella och mänskliga resurser som fanns ute i provinserna. Censusernas *taxeringslängder* (*forma censualis*) listade belägenheten, omfånget och naturen av egendomen i alla dess former, inkluderande arbetskraftens samhälleliga status. Kejsar Augustus införde dessa skattskrivningar eller censuserna i provinserna, och det är just dessa "världsomfattande skattskrivningar" som fäste historiker-evangelisten Lukas (Lukas 2:1–3) uppmärksamhet i Nya testamentet, det som vi läser om i början av julevangeliet, då Jesu familj skulle skattskrivas.

Problemet var att skattskrivningar allt som oftast led av komplikationer och konflikter, som att vissa områden njöt av politiska privilegier, andra av skattefrihet, medan städer ofta behandlades på ett lindrigare sätt än landsbygden särskilt under kejsartiden. Bekymmerfritt var det inte heller på landsbygden, då de ekologiska förhållande i Romarriket ofta varierade från region till region och erbjöd sällan samma underlag för välstånd. Även om skatter indrevs både i naturavaror och penning, förblev det vanligaste sättet att betala i jordbruksprodukter, eftersom de antika samhällena i grund och botten var agrara. Men lika eller nödvändigtvis rättvisa blev uppskattningarna ändå sällan. De stora ekonomiska och skattereformerna som drevs igenom under kejsar Augustus tid syftade dock på att införa en bättre översyn av vad som försiggick i provinserna, att bli av med onödigt missbruk och framför allt att införa ett mera rättvist skattesystem. Man menar också att Augustus lyckades ganska bra med sina planer, utan att öka den allmänna skattebördan.

Av de indirekta *vectigalia*-skatterna fanns det tre-fyra viktiga slag och de kunde vara både riksomfattande och lokala. Den kanske viktigaste av dem var arvskatten (*vicesima hereditatium*) på 5% som lades på arv och gåvor, som Augustus införde 6 e.Kr. Intäkterna gick oavkortade till de romerska krigsveteranernas kassa för att betala soldaters pensioner och arvoden de erhöll vid avsked från armén.

Vectigalia samlade man in vid tullstationer (*stationes*) som handhades av fogdar (*vilici*), precis såsom vi läser om i Matteus evangelium (Matteus 9:9; 10:3) om Matteus, publikanen, som han också kallades: " När Jesus därifrån gick vidare fram, fick han se

en man, som hette Matteus, sitta vid tullhuset [stationen i Kapernaum]. Och han sade till denne: »Följ mig.» Då stod han upp och följde honom”.

Det stora antalet slavar och deras frigivning hade en positiv inverkan på statsbudgeten under hela kejsartiden eftersom slavar i det romerska riket blev i verkligheten ”dubbelbeskattade”. Först tog staten en *vicesima venalium mancipiorum*, en försäljningsskatt av slavar på 4%, som Augustus införde 7 e.Kr. för att finansiera sin militära kampanj i Pannonien. Men också senare, när och om slaven återfick sin frihet (*manumissio*), betalades enligt romersk lag en slavskatt på 5%, den äldsta vectigalian kallad *vicesima libertatis vel manumissionum*.

Till sist kom beskattningen av handeln i form av en ”omsättningsskatt” på 1% (*centesima rerum venalium*). Även om dessa skatteprocenter ter sig som väldigt små, var deras sammanlagda betydelse för de statliga inkomsterna rentav enorm eftersom handelsvolymerna under romartiden i lika grad var ofantliga. Den allmänna attityden var att det var ingen vits att ”död en mjölkande ko”, det vill säga allt som man kunde dra nytta av användes gärna för det ändamålet.

Allestädes närvarande var tullarna (*portoria*), tarifferna och avgifterna. Som det ofta blev i Romarriket, blev terminologin förbryllande även för romarna själv. Ibland användes till exempel *vectigalia* och *portoria* sida vid sida för samma skatter. Tullar man satte vid import eller export av varor, på torg, i hamnar eller vägtullar utgjorde alla en betydande del av inkomsterna för de grekisk-romerska städerna genom hela antiken. Under det romerska styret fortsatte alltså städer och andra lokala myndigheter att förlita sig på att beskatta handelsvaror för att finansiera sin verksamhet.

Vi har en ganska bra bild om hur det gick till i Roms östligaste provinser, till exempel i ökenområdena som i oasen i Palmyra (Syrien) eller i romerska Egypten där man höll en *census* vart 14:e år. Problemet är att utanför dessa väldokumenterade områden blir källsituationen genast betydligt sämre. Under normala förhållanden skulle tullar ha varit i klassen 1–5 %, i båda riktningarna. Undantaget var lyxprodukter som kom in via Romarrikets östra gräns eller Indiska Oceanen, vilka enligt inskriptioner fick ett påslag ända upp till 25%. Särskilt den östra beskattningen har lyft fram skatternas karaktär som ”rovskyddspengar” med en alldeles speciell inverkan på de kejsarliga finanserna. Det fanns en hel arsenal med ämbetsmän som skötte insamlingen av skatter som *actores* (administratörer), *arcarii* (personer som tog hand om kontanter), *circitores* eller *contrascriptores* (kontrasignerare), *scrutatores* (granskare) och *vilici* (fogdar), vilka för det mesta var frigivna män eller slavar.

Slutligen finns det lite exakta uppgifter om hur skatteindrivningen i praktiken verkställdes utanför de få områden som är bättre dokumenterade. Från republikens tid framåt var det *censorns* uppgift att se till att skatterna insamlades, under kejsartiden blev det många gånger de kejsarliga *prokuratorerna* eller *prefekterna*, vilka gav ut kontrakten (*lustrum*) åt sällskapen av *publikaner* (*socii publicanii*). Publikanerna (på engelska heter de ”tax-farmers” och på latin *publicanus*) var forntida romerska offentliga entreprenörer som typiskt underhöll offentliga byggnader, försörjde arméer eller framför allt samlade in vissa skatter i provinserna (Cicero, *ad Quint. Fr.*, *ad Att.*;

Suetonius, *Tiberius* 49; Tacitus, *Annales* 4.6, 13.50-51; och Nya testamentet). Systemet gick ut på att hyra ut kontrakt från staten på auktion för ett antal år framåt, ofta på en femårsperiod.

Publikanerna fick därför en betydande makt i provinserna där skatteindrivningen mot slutet av republiken liknande mer utpressning än en normal beskattning. Systemet var i grund och botten ondskefullt och uppmuntrade till de mest förargliga och bedrägliga utspel som var nästan omöjliga att bota. Publikanerna drev nästan alltid in överstora skatter för att livnära sig på skillnaden mellan kontraktets krav och det som krävdes av konsumenterna. Publikansystemet var väl etablerat redan på 300-talet f.Kr., men decimerades av Augustus som ineffektivt och orättvist.

Särskilt goda beskrivningar om hur publikanerna gick till väga när de samlade in tullar och transportavgifter och gjorde sig enormt rika finns i Nya testamentet (till exempel Lukas 3:13; 5:27; 7:34; 15:1; 19:2; 18:10; 19:8), förankrade till romerska Judéen under det 1:a århundradets första hälft. Dessa exempel ger också en bra inblick i hur livet såg ut för provinsborna ute vid *limes*, de romerska gränsområdena. Publikanerna var mycket illa ansedda och jämfördes med rövare och banditer, redan på grund av att de gärna samarbetade frivilligt med en främmande, ockuperande makt. Augustus tyglade det här ökända systemet att samla in skatter genom publikaner och minskade på dess negativa effekterna.

Den romerska beskattningen och uppfinningsrikedomen att finna nya former kände inga gränser, även om grekerna som sagt inte var särskilt mycket sämre. En av de mest anmärkningsvärda romerska företagen under tidig kejsartid var att beskatta urin och bortskaffandet av urin från de publika toaletterna i Rom. Urin var nämligen en viktig ingrediens för den romerska kemiska industrin. "Urinskatten" infördes först av kejsar Nero under namnet *vectigal urinae* och återinfördes av Vespasianus runt 70 e.Kr. för att fylla Roms skattkammare. Den romerska historikern Suetonius berättar att Vespasianus' son Titus inte kunde tåla skattens vidriga natur, till vilket påstående kejsaren höll upp ett guldmynt och frågade om det luktar? Titus svarade: "Nej". Vespasianus svarade då: "Ändå kommer det från urin". Av det här uppkom uttrycket som fortfarande lever kvar att "*pengar luktar inte*" (*pecunia non olet*), alltså tanken att pengars värde inte befläckas av sitt ursprung. Ett annat exempel var kejsar Caligula som återtog beskattningen av prostitution och prostituerade och omvandlade detta till en betydande inkomstkälla för Rom, enligt antika historiker (Suetonius och Dion).

Allt det som kom in i form av skattepenningar fann sin väg först till lokala och centrala skattkammrar i provinserna tills medlen slutligen skeppades över till Rom. I Rom deponerades medlen antingen i *aerarium*, *fiscusen* eller *patrimonium* eller *res privata*. *Aerarium* var republikens publika kassa som bevarades i Saturnustemplet på Forum Romanum i Rom och kontrolleras av Senaten under uppsyn av två *kvestorer*. I teorin betalades alla inkomster dit, och därifrån överfördes de vidare för att möta de statliga utgifterna). Den så kallade *fiscusen* övertog *aerariums* roll under Principatets tid, då kejsaren i hög grad började samla in allt i sin egen *fiscus*, och varifrån de publika utgifterna betalades. *Patrimonium* eller *res privata* var kejserliga egendomar från och

med tidig kejsartid. Från dessa togs medel i bruk enligt beslut fattade av Senaten, kejsaren eller den kejserliga administrationens olika departement.

Naturprodukter eller råmaterial som insamlats i form av skatter lagrades i stora lagerhus kallade *horrea*, varifrån man enligt behov delade ut dem.

Skattebördan

Om man slutligen kort tänker på allt det här som ovan sagts gällande antikens beskattning, kan man dra vissa allmänna slutsatser, vilka i själva verket kan förvåna en. Orsaken är nämligen den att genom tiderna har det diskuterats så väldigt mycket om antikens beskattning, och särskilt den romerska beskattningen av provinserna.

För det första är det klart att i antikens Grekland saknades en allmän beskattning i form av *inkomstskatter*, vilket betydde att majoriteten av befolkningen inte hade några som helst ekonomiska skyldigheter i statlig riktning. Under normala förhållanden var det enbart de rika som plågades av statliga skatter, medan den övriga befolkningen ganska långt fick leva för sig själva och försöka klara sig så bra den kunde. En annan slående sak är att den klassiska världen präglades av en minimalt låg beskattningsprocent på ett allmänt plan, i den mån källorna tillåter slutsatsen. När man läser alla beskrivningar av den omfattande beskattningen särskilt i Romarriket, kommer man lätt till slutsatsen att beskattningen måste ha varit rätt så betungande med personliga skatter kanske omkring 10–20%, som en del forskare tidigare antagit.

Visserligen är det statistiska underlaget för slutsatserna bristfälligt, men det verkar ändå som påståendet ovan om en hög beskattning inte nödvändigtvis stämmer överens med antikens verklighet. De bästa gissningar som lagts fram nuförtiden tyder på en förvånansvärt lätt beskattning, kanske omkring högst 5%. Även om påståendet präglas av en viss grad av efterklokhet, ser antikens värld närmast ut som ett "skatteparadis" jämfört med den industriella världens moderna skattesystem med höga inkomstskatter och bolagsskatter, som driver människor och företag i konkurs. Antikens samhälle ter sig ävenledes till en viss grad som mycket mera rättvist med tanke på att de som verkligen hade råd med det, tog i verkligheten ett större ansvar för statens och samhällets välbefinnande och de gemensamma uppgifterna genom sina egna, personliga insatser och medel.

Men också den här preliminära slutsatsen lider av en klar ensidighet i ljuset av att även om vi vet en hel del om antikens beskattning, vet vi faktiskt nästan ingenting om hurdan en inkomstnivå skulle ha sett ut för en typisk medborgare i det grekiska eller romerska riket. Ur den synvinkeln, särskilt med tanke på om inkomsterna i allmänhet var låga och människorna redan under normala förhållanden skulle ha kämpat med sitt uppehälle, skulle förmodligen till och med de allra lägsta skatterna, även om de var indirekta, ha varit en stor börda.

Romarnas värld och handeln

Schematisk presentation av den romerska tidens handel och nätverk fram till kejsare Trajanus tid (117 e.Kr.). Romarrikets ungefärliga område betecknas av det lilafärgade området. Sjörutterna är de blåfärgade linjerna och landsvägarna är utmärkta med orange färg. De orangefärgade streck som korsar över den romerska gränsen (*limes*) utanför det lilafärgade området betyder att handeln fortsatte längs andra rutter intill andra stadsbildningar eller färdleder bortom Romarriket. Som sagt, kartan är som bäst schematisk och gränsgången osäker speciellt i öster i Mesopotamien mellan Rom och Persien (sassaniderna). World History Encyclopedia 2022, Simeon Natchev. CC BY-NC-ND.

Att avtäcka den geografiska komplexiteten av romartiden är ett sätt att förstå ekonomin, handeln och transporterna. Därför kan man lättast börja med att titta på en allmän karta över riket, dess gränser och färdtrutter. Som till exempel kartan ovan visar, såg romartidens kärnområde för handel ungefär ut som på den grekiska tiden. Det var ett invecklat nätverk för sjöburen handel över hela Medelhavet och Svarta havet fram till rikets yttre gränser i alla fyra väderstreck.

Samtidigt framstår det som ett faktum att för första gången i historien blev hela Medelhavsområdet sammanfogat av ett enda politiskt system som romarna skapade. Den andra stora nyheten var nu det att varuflödet fortsatte upp från Medelhavs- och Svarta havshamnarna med floderna eller andra viktiga handelsvägar till och med över de av romarna befästa gränserna (*limes*) och ett "ingenmansland" till andra stadsbildningar bortom Romarriket, där självfallet andra etniska grupper bodde och annorlunda samhällsnormer rådde. Handeln blev därigenom ett element som förde olika kulturer samman och förmedlade intryck och impulser över enorma sträckor. Handelsvarorna i sig själv var förespråkare för en dominerande kultur, och ju

attraktivare de var desto bättre förutsättningar fanns det för kulturens mottagande. Som vi redan ovan konstaterade gällande romerska handelsvarorna var de ganska få, ofta agrara produkter förutom keramik, och därför var de inte särskilt eftertraktade bland de icke-romerska folken, även om ett utbyte nog ägde rum. I den bemärkelsen blev handel och varuutbyte ett effektivare sätt att skapa en positiv bild om kulturen än direkta militära ingrepp.

Intressant nog utsattes gränserna i det romerska riket för ett mer eller mindre konstant tryck och militärt hot om invasioner från kejsartiden framåt. Men trots detta, och även om förhållandena mellan romarna och "barbarerna" hela tiden fortsatte att vara komplicerade och gränsområdena bortom *limes* låg utanför det romerska ekonomiska systemet, visar arkeologiska undersökningar att en handel och ett bestående utbyte av tjänster och varor ägde rum mellan romarna och den lokala befolkningen.

Till exempel har vi redan diskuterat att det romerska rikets gräns i öster i Mesopotamien var ganska "transparent" med en handel som gick i båda riktningarna, oavsett att det fanns en front. Samma sak har konstaterats i rikets västra del i Britannien (Vindolanda; kejsar Hadrianus' mur) där ett exceptionellt militärt arkiv från kejsartiden bestående av trätavlor med officiell romersk korrespondens har hittats och översatts. Militärarkivet berättar till och med om en ganska betydande handel med ett större urval av produkter över hela det romerska riket samt hur de romerska militära anläggningarna utnyttjade omgivningen och dessa lokala resurser maximalt, också bortom *limes*.

I och för sig är allt detta lätt att förstå ur en pragmatisk och logistisk synvinkel i ljuset av att den romerska armén var en kolossal organisation som redan på daglig basis behövde enorma mängder livsmedel, vatten och underhållande tjänster. Om man lokalt kunde uppfylla dessa existentiella krav i stället för att anlita dyra lågdistanstransporter bakom linjerna, var det ju alltid en fördel och stor inbesparing.

Vi kan ta ett exempel på handel i form av ett av våra museiföremål. Den större farkosten i Medelhavsmuseets relief nedan är ovanlig och representerar en ganska oregelbunden typs asymmetriskt handelsfartyg. Enligt skrovets form kan det vara en så kallad *Cladivata* som normalt hade två master, men saknade åror. Skeppsformen var relativt smal och hade en större segelyta än en så kallad *Ponto*. Det intressanta är dock det att en nästan identisk handelsfarkost finns avbildad på en mosaik från Ostia, från den så kallade Piazzale delle Corporazioni (Square of the Corporations) - mosaiken. Farkosten syns under till vänster i den andra svartvita bilden, även om denna är tremastad.

12443D_Bild

Relief i marmor illustrerande romerska handelsfartyg och handel, kanske med en scen satt i *Ostia Antica*, Roms hamnstad. Motivet består av en större sjögående handelsfarkost i förgrunden och en mindre flodfarkost eller pråm ämnad för transport upp med floder delvis synlig i bakgrunden. Två män arbetar med att lossa skeppslasten bestående av amforor och överför lasten från det stora skeppet till det mindre. Lasten i amfororna antas ha varit vin eller olja. Medelhavsmuseets samlingar, MM 1975:001. Har daterats till ca 100 e.Kr.

Mosaik Piazzale delle Corporazioni (Square of the Corporations), Ostia, med motiv från Roms sjöhandel. Mosaiken kan dateras till ca 195–200 e.Kr. Detalj av mosaiken och Station 23 där det illustreras ett fyrtorn, två skepp, två delfiner, en krabba och en bläckfisk. Okänd fotograf.

I mosaikinskriftionen från Station 23 i Ostia identifieras skepparna, lasterna och deras verksamhetsområden till *navicularii frumentarii* (skeppare som transporterade spannmål) och *navicularii syllectini* (skeppare från staden Syllakta). Syllakta var en stad i den senromerska provinsen Byzacena/Byzacium i centrala Nordafrika som blomstrade ca 300–600 e.Kr., ungefär motsvarande Tunisien (Barrington Atlas: BAtlas 101 H5 Byzacena och CIL VIII, 13). Det som Ostiainskriftionen med andra ord tydligt låter förstå är att Syllakta i Tunisien handlade med fisk, fisksås (*garum*) och spannmål. Eftersom skepparna och skeppstyperna som är avbildade på Ostiamosaiken således ser ut att höra ihop med Tunisien, är det möjligt att reliefen på Medelhavsmuseet också gör det.

Om Ostiainskriftionens handelsvaror vidare kan bokstavligen kopplas med farkosttyperna som där är avbildade, är det helt tänkbart att man i Medelhavsmuseets marmorrelief avbildar en transport av ömtåliga varor i amforor, antingen fisk eller fisksås (*garum*), kanske mer sannolikt det senare alternativet. Hur som helst, utesluter avbildningen i Medelhavsmuseets relief att innehållet skulle ha något med spannmålstransport att göra. Romerska handlare skulle ha importerat spannmål i säckar, precis som vi ser avbildat på målningen under från kolumbariet i Ostia, inte i amforor. Reliefen på Medelhavsmuseet visar amforor med två handtag av den typen (Dressel 7–14) vilka man med säkerhet använde till fisksås bland annat i Romarrikets västra delar, men också Nordafrika.

Ifall alltså Ostiainskriftionens datering gällande lasten och skeppen är riktgivande, är det samtidigt i teori möjligt att Medelhavsmuseets marmorrelief kunde härstamma från en senare tid än ca 100 e.Kr., kanske 200–300 e.Kr., även om skeppstypen med säkerhet var äldre. Proveniensen av Medelhavsmuseets marmorrelief är osäker, men om den skulle vara Ostia, har vi då en representation där fiskprodukter kanske från Nordafrika anländer till Roms hamnstad Ostia. Det vi ser i reliefen är hur lasten som anlänt från Nordafrika överförs i en flodbåt eller pråm för att transporteras vidare till Rom utmed floden Tibern. Flodbåtar kunde också seglas, om de hade master. Men vissa typer fungerade mera som pråmar och då kunde det hända att man drog dem med rep från land i stället till destinationen. Den här pråmen verkar sakna segel.

Målningen under föreställer lastning av spannmål ombord en båt för flodtransporter (*navis caudiacaria*) med namnet *Isis Geminiana*, vilket finns inskrivet ovan till vänster om båtens akter. Ägaren antas sålunda ha varit Geminus eller Geminus. Det intressanta är att personer med olika funktioner har tydligt namngetts i målningen som i ett narrativ. I aktern högst uppe ser vi rorsmannen eller kaptenen *Farnaces magister* stående. I mitten övervakar Abascantus en person som tömmer en säck spannmål, på vilken det står *res* ("stoff") på latin, in i ett *modius*-mått, en mätbehållare för torrvara. Till vänster om Abascantus syns en annan man, en så kallad *ensor frumentarius*, som håller tag i ett kvistliknande objekt i sin vänstra hand för att mäta mängden säd. Längst framme till höger i skeppets för sitter en man bredvid ett annat, redan fullastat *modius*-mått där det står *feci* på latin, i betydelsen "jag är färdig". Mannen som sitter i fören ger antagligen på samma gång order till två bärare som bär spannmålssäckar ombord båten längs en landgång.

En annan viktig materielgrupp att förstå handel är mosaiker eller målningar/freskon, som den illustrerad ovan. En fresko från nekropolen och kanske kolumbarium 31 vid Via Laurentina, Ostia, upptäckt år 1865. Freskon är 47 cm hög och 94 cm lång. Den är daterat till ca 200–250 e.Kr. Vatikanmuseerna, Rom. Bild. Joel Bellviure 2023, CC BY SA 4.0, Wikipedia.

Det har skrivits en hel del om det här *modius*-måttet, som var det praktiska, vardagliga instrumentet i den romerska ekonomin. Till exempel behövde Rom ca 40 000 000 *modii*-mått spannmål årligen under det 1:a århundradet e.Kr., av vilket kanske 13 000 000 mått kom från Egypten och resten 27 000 000 mått från Nordafrika. Det ligger i sakens natur att det mesta av färskvarorna skulle – som vi säger i dag – ha varit "närproducerade", vilket under romartiden betydde allt från den italienska kontinenten till Nordafrika, några dagars seglats från kontinenten.

Lyxartiklar, beskattning och BNP (bruttonationalprodukten)

Vi ska ännu en stund reflektera över hur handel egentligen idkades och hur produkter rörde sig genom att kort återgå till kartan ovan som illustrerar den romerska handeln och nätverken som existerade under kejsartiden. I väster var det rutter som ledde bortom de stora gränsfloderna Donau och Rhen in till *Germania* och de fria, germanska statsbildningarna och vidare mot Skandinavien och Baltikum. Otaliga arkeologiska fynd bland annat från Sverige visar att de olika stammarna som senare skulle bilda en nation idkade en omfattande handel med Rom via rutter som gick genom *Germania*. Utan tvivel ingick det också ett aktivt utbyte av kulturella influenser, vilka kan rentav ha varit avgörande i den formativa stadsbildningen som snart skulle äga rum lokalt i Norden och till exempel i det som skulle bli Sverige. Såsom under den grekiska tiden, ansåg en stor del av de barbariska folken att det fanns vissa lockande drag i den romerska kulturen, som gjorde den attraktiv. Det var just dessa stammar som senare under den så kallade folkvandringstiden och merovingertiden/vendeltiden, som hade

verkat som ett mellanskikt mellan romersk och nordeuropeisk handel, plötsligt omvandlades till massiva plundringståg, invasioner och storskalig migration söderut mot Rom. En motivation kan ha varit att handeln hade redan visat vad det fanns att hämta i Rom.

Norr om Anatolien ledde rutterna till Sarmatien, i nordost mot de kaspiska stäpperna och österut mot det Partiska riket, Iran och Indien. Söderut gick det vidare betydande karavanrutter mot Arabiska halvön eller Subsahariska Afrika eller omvägen västerut till Nordafrika utmed kusten. Vi har redan konstaterat i andra inlägg att det romerska rikets lyxhandel vilade ganska tungt på en långdistanshandel från Orienten. Denna gick landvägen först genom den romerska provinsen Syrien och ökenoasen Palmyra österut utmed Sidenvägen ända fram till Indien och Kina. Där karavanrutterna tog slut kunde man fortsätta sjövägen från Röda havet eller Persiska viken vidare österut.

Ett fyrkantigt terrakottategel, antagligen anskaffat i Tyskland. Man kan anta att teglet är från 1:a århundradet e.Kr. Insriptionen läser: [L]EG XXII P, alltså en förkortning för den romerska legionen Legio XXII Primigenia. Legionen grundades av kejsare Caligula (37–41 e.Kr.) 39 e.Kr. för striderna i Germania. Till den 22:a legionens uppgifter kan ha hört att stöda den 21:a legionen, Legio XXI Rapax vid Xanten (lägre Rhenfloden) i närheten av nuvarande Köln (*Germania Inferior*). Medelhavsmuseets samlingar, museum nummer, SHM 19580 Tyskland. Storlek: 50 x 50 cm (inkl. ramen som inte är original).

Uppskattningar visar att importen från Orienten via Persiska viken och Sidenvägen kunde ha varit omkring 10 % av hela det romerska rikets "bruttonationalprodukt" (BNP), det samma som handeln via Röda havet inbringade. Slutligen handlade det här inte bara om en allmän import av råvaror och konsumtionsvaror, utan framför allt produkter som den romerska administrationen kunde beskatta och verkligen beskattade.

En normal import- eller exporttull (*portaria*) varierade från 2,5 % till 25,0 %, upp till och motsvarande modern moms, vilken man slog på priset vid import- eller exporthamnen. Sedan tillkom ännu andra skatter som vägtullar med mera under resans gång. I vissa fall var varor som djur, transportfordon, militärutrustning och kejsarens personliga egendom undantagen från skatter. Men som helhet gjorde detta ändå att inkomsterna som man påtvingade den östra sjöfarten i form av skatter var en oumbärlig källa för rikets offentliga finanser.

En viktig del av handeln skulle ha varit det som avbildades ovan på Medelhavsmuseets marmorrelief och målningen från nekropolen i Ostia. Nämligen, börjande från den grekiska tiden utgjorde en storskalig transport av baslivsmedel som spannmål, oliver, olivolja och vin bulken av all inhemsk, men också internationell handel. Dessutom fanns det ett stort antal specialprodukter som till exempel saltad fisk eller fisksås. När lasten anlände till hamnarna utmed Medelhavet, flyttades den över i mindre farkoster som illustrationerna ovan visar och forslades vidare med segelbara floder som Rhen, Mosel eller Rhône i Frankrike eller om man befann sig i Italien, till exempel med Tibern upp till Rom.

Ur kommersiell synvinkel var problemet hela tiden det att de allra vanligaste handelsvarorna inom det agrara samhället var alltid livsmedel, inga specialiteter eller lyxartiklar. Den som hade ett behov av att antingen importera eller exportera livsmedel, hade aldrig ett monopol på dem i Medelhavsområdet där jordbruket var dominerande och marken fruktbar. Man kunde när som helst bli åsidosatt och arbetslös inom branschen. Dessutom från romarnas synvinkel var det inte heller någon större nytta med att försöka exportera livsmedel när det ofta i närliggande områden fanns gott om dem, och ofta också i en högre kvalitet. Sålunda blev Roms handelsbalans oftast negativ med ett stort underskott. Lyxartiklar gav heller ingen garanti för ett handelsmonopol eftersom allt från keramik till mynt var lätt att kopiera, vilket bland annat redan klassiska Athen bittert fick uppleva. Det som man däremot kunde göra, och oftast gjorde, var att man specialiserade sig på produktionen av en typs livsmedel som torrfisk, fermenterad fisksås (*garum*), spannmål eller vin.

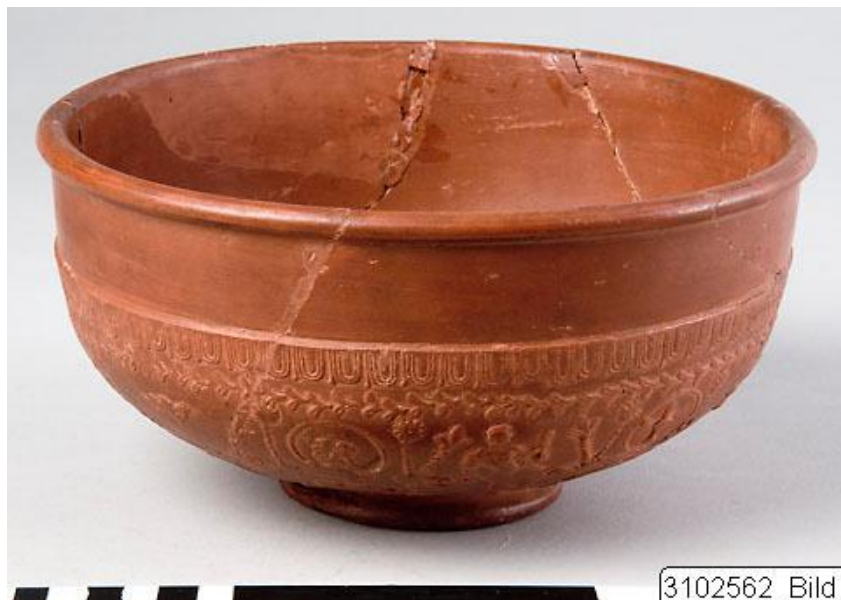
Visserligen fanns det även andra hörnstenar i den romerska ekonomin som gruvdriften och metall- eller keramik produktionen, men på grund av omfattningen av det arkeologiska materialet i det här sammanhanget får vi bara konstatera att dessa var viktiga delområden. Sammanfattningsvis kan man ändå betona att även om vi inte exakt känner till den klassiska ekonomins och handels mekanismer och hur staten eller privatpersonerna direkt var involverade, var den romerska ekonomin mycket imponerande mätt med vilken måttstock som helst. Ett tecken på det är att det skulle gå långt in i modern tid innan den överträffades. Inte därför att undra på att Vergilius (70–14 f.Kr.), Roms största skald, skrev redan under kejsare Augustus tid (27 f.Kr. till

14 e.Kr.), då den stora romerska freden rådde (*Pax Romana*), att Rom var ett "evigt rike, ett rike utan ände" eller *imperium sine fine* som det hette på latin (Vergilius, *Aeneid*, 10, 279).

Av föranledda skäl är det därför nästan omöjligt att ens börja lista enskilda produkter som handlades eller var tillgängliga för den romerska eliten eller stadsbefolkningen. En konkret orsak är att det är svårt att förstå och greppa mångfalden av produkterna och det lyxiga livet också från ett modernt perspektiv. Realiteten på gräsrotsnivå var ändå den att lågvärdiga varor som spannmål som behövdes i enorma mängder, byggmaterial som timmer, sten eller metaller, handlades endast sjövägen eftersom tunga transporter landvägen inte var ett verkligt ekonomiskt alternativ på grund av de höga kostnaderna, avsaknaden av saklig transportutrustning och den långa tiden det tog.

Huvudsakliga handelsområden i Europa var nuvarande Britannien, Spanien och Frankrike, medan Nordafrika, Mellanöstern och Fjärranöstern också spelade en viktig roll i ekonomin. För att ge några exempel: Britannien hade gott om metaller som tenn, bly och silver eller ull, Frankrike keramik och särskild finkeramik (*terra sigillata*) och vin. Spanien var rik på metaller som guld, silver och bly eller olivolja, "det flytande guldet". Egypten, och Nordafrika i allmänhet, var berömt för sin spannmålsproduktion, olivoljan, textilierna, bomullen, färgpigment och papyrus, och särskilt metaller som guld, silver eller vilda djur och slavar till gladiatorspelen. Från Orienten, inkluderande Indien och Kina, importerades lyxartiklar som textilier, siden, kryddor i mängder, dyrbara stenar och elfenben.

Terra sigillata eller "Samisk keramik" från romerska Gallien. Skål med reliefprydnad dekorerad med genomarbetade figurativa och blommiga reliefmotiv och medaljonger. Diameter: 23 cm, höjd: 12 cm. Föremålet har anskaffats i Jerusalem 1928. Daterad till kejsartiden, 1:a-3:e århundrandet e.Kr. Medelhavsmuseets samlingar, SHM 17354:0047.

Professionella yrkeskategorier och personer verksamma inom handeln

Förutsättningen för att handeln och särskilt den sjöburna handeln skulle fungera i ett så pass stort rike som Romarriket var att det fanns en effektiv byråkrati, fungerande infrastruktur och en aktiv handelsflotta samt ett tillräckligt stort antal individer som var villiga att sysselsatte sig med arbetet på heltid. I sig själv öppnade existensen av en handelsflotta helt nya arbetsmöjligheter och karriärer i ett samhälle som för övrigt under största delen av tiden kunde erbjuda permanenta anställningar bara inom jordbruket och armén. Det går också utan att säga att antika hamnstäder som hanterade all slags handelsvaror också hade sin egen särskilda administration och sina egna system med många olika positioner.

Enligt juridiska källor och inskriptioner bland annat från Roms hamnstad Ostia vet vi att det fanns många olika professionella yrkeskategorier och personer i officiella eller semi-officiella roller i den kejserliga administrationen eller i nära anslutning därtill. Som vi redan i början nämnde var kejsarens kanske allra främsta angelägenhet i riktning mot medborgarna att se till livsmedelsförsörjningen, kallad *annona* eller *cura annonae*. En otillräcklig tillgång av livsmedel kunde lätt leda till upplopp och äventyra hans ställning. Därför fästes särskild uppmärksamhet vid de gratis livsmedel man årligen och regelbundet delade ut åt romarna. Just av den anledningen hade man utsett en specialiserad ämbetsman, stadsprefekten kallad *praefectus urbi*, vars uppgift var att administrera alla transportkontrakt av spannmål till Rom och andra städer eller se till att livsmedlen faktiskt blev utdelade. Forskningsrön antyder tydligt att *annonan* skulle ha inkluderat också andra livsmedel förutom spannmål, typiskt kanske olivolja och vin.

Som under den grekiska tiden tror man att skeppsägarna eller befälhavarna var medborgare (*domini*). De lät kanske till och med bygga fartygen, det vill säga kan också ha finansierade dem. Rederiverksamheten kunde också vara ett delat ansvar mellan medborgare och intressegrupper. Man antar vidare att dessa kan ha ingått i en särskild organisation som ett handelsskrå eller en slags facklig sammanslutning. Inskriptioner talar vidare om yrkesgruppen "föreståndare" – *curatores* – relaterande till sjöfart och handel. Det är oklart vem dessa föreståndare var, hur de var organiserade eller hur de förhöll sig till skeppen. En teori går ut på att *curatores* inte skulle ha varit underställda befälhavarna, *domini*, utan direkt den kejserliga administrationen. Man tror att de kan ha jobbat med att sortera ut vilken slags last skeppen skulle bära.

Sedan kom de personer som i verkligheten var ansvariga för själva seglandet, alltså skepparen eller kaptenen på fartyget – *navicularius*. Tidigare kom vi redan till den slutsatsen att antingen ägde dessa *navicularii* skeppet eller så kunde man också hyra eller chartra ett sådant. Vi vet från beskrivningen av *navicularius'* uppgifter att de kunde innefatta flera roller beroende på handelns skala och transportens natur. Denna *navicularius* kunde till exempel vara ombord skeppet som en kapten, styrman, seglarmästare (*gubernator*) eller skeppsmästare (*magister navis*). I vissa fall verkar det som om yrkeskunnig skeppspersonal också fanns att hyra. Bland annat berättas det att transporten kunde vara sjötransport, flodtransport eller längs kusten. Inskriptioner ser ofta ut att definiera den geografiska orten varifrån *navicularii* kom och var de var aktiva, men säger oftast inget vidare om lasten. Inskriptioner talar bland annat om

naviculariei Ostienses, skeppare som transporterat alla möjliga varor till hamnarna och exporterat salt från salttrågorna i Ostia och Portus. I Ostiainskriptionen som diskuterades innan omtalades *navicularii syllectini*, skepparna från staden Syllakta och *navicularii frumentarii*, skepparna som transporterade spannmål.

Handlarna – *negotiantes* eller *negotiatores* – däremot tar allt som oftast upp produkterna de handlade med vid sidan av den plats handeln berörde. Inskriptioner kunde till exempel kalla handlaren *negotiatori vinario Lugduni*, "vinhandlaren från Lugdunum" (Lyon, Frankrike), det vill säga både handelsvaran och den geografiska orten är dokumenterade. Speciellt vinhandlarna finner vi ofta samlade i särskilda skrän eller yrkessammanslutningar.

Längre ned på skalan har vi handelsmännen – *mercatores*. Till exempel fanns det en *mercator purpurarius* – purpurhandlarna eller *mercatores frumentarii*, spannmålshandlarna, som var organiserade i lokala skrän i Ostia. De sistnämnda var ofta män av hållning med innehav av viktiga politiska och ekonomiska poster i en stad. Men de kunde också ha varit plebejer eller frigivna slavar till sin sociala bakgrund.

Som vi därför ser skulle de som arbetade inom vad vi nuförtiden kunde kalla för "servicesektorn" ha inkluderat de mest varierande professionella yrkesgrupper och kategorier. De skulle ha varit sysselsatta med allt från import och export av livsmedel eller råvaror till utskänkning och inkvartering.

Det romerska mynt- och bankväsendet

Romarna var jämförelsevis sena med införandet av ett eget autonomt och regelbundet penningväsen. Delvis var orsaken att de grekiska mynten hade en alltför dominerande ställning i hela Medelhavsområdet, men samtidigt berodde det utan tvivel också på de många pågående och expansiva krigen som präglade antiken. Det var egentligen först under loppet av det 4:e och 3:e århundradet f.Kr. som romarna för första gången kom i kontakt – öga med öga – med de grekiska mynten.

Att romarna tidigare använde boskap som värdemätare kan härledas från det latinska uttrycket för "pengar" *pecunia*, vilket kom från ordet *pecus*, alltså kor eller får. "Riktiga" mynt började man präglade i staden Rom under den första halvan av det 3:e århundradet f.Kr. Först omkring 211 f.Kr. hade romarna infört sitt nya *denar*-silvermyntsystem, som blev den gällande standarden i hela Medelhavsområdet under närmare 500 år framåt. Sedan fanns det såklart ett stort antal brons- eller andra basmetallmynt i olika valörer i omlopp, vilka användes i det vardagliga livet.

Man kunde kort beskriva det romerska myntväsendet som ett system baserat på en guld- och silvermyntfot. Det vill säga mynten hade sitt eget, inneboende värde i den metall eller råvara de var tillverkade av. Med andra ord var de "värdemynt" fram till den punkt man började försämrade kvaliteten genom att blanda ut myntmassan med billigare metaller, vilket ledde till inflation och ekonomiska kriser.

Romerskt silvermynt, en *denar* av kejsare Tiberius. Den så kallade "skattepengen". Präglad 15–16 e.Kr. i Lugdunum (Lyon, Frankrike). Vikt: 3,98 gram. Åtsidan: Kransat huvud av kejsare Tiberius. Frånsidan: Tiberius med krans på huvud bärande kapp, stående i vagn som dras av ett fyrspann och hållande en lagergren i sin högra hand och en spira med örnspets i sin vänstra hand. The British Museum, museum nummer 1921,0612.2. CC BY-NC-SA 4.0.

Romerskt guldmynt, en *aureus*, av kejsare Trajanus. Präglad 112–117 e.Kr. i Rom. Åtsidan: Byst av kejsare Trajanus, med krans, klädsel och harnesk. Frånsidan: *genius*, stående med en patera i handen och kornax. Vikt 7.18 gram. The British Museum, museum nummer 1964,1203.110. CC BY-NC-SA 4.0.

Moderna valutor brukar allmänt taget kallas för *fiatvalutor*, vilket kommer från det latinska uttrycket för "låt det ske". Orsaken är den att alla nutida mynt saknar metallvärde och är motsatsen till antikens värdemynt eller råvarupengar. I stället baserar sig *fiatpengar* på samhällets kreditvärdighet, alltså en överenskommelse samt

allmänhetens förtroende för valutans utfärdare, vilket vanligtvis skulle vara en regering eller centralbank.

Guldmyntfot användes för att bestämma värdet på en lands valuta där den motsvarade värdet av en viss mängd guld, ett system som var i bruk bland annat i Sverige mellan åren 1870 och 1914. Detta förutsatte att centralbanken hade en guldreserv som stod i ett visst förhållande till den utelöpande sedelmängden, vilket system överlevde fram till första världskriget. De nationella guldreserverna fortsätter än i dag att vara en viktig del av centralbankernas ekonomi, även om valutorna i sig själv inte mera följer en guldmyntfot.

Romerska banker och bankirer

Paradoxalt nog är existensen av det romerska bankväsendet äldre än de första standardiserade romerska värdemynten, som enligt ovan presentation började präglas under slutet av det 3:e århundradet f.Kr. Existensen av romerska bankirer når nämligen ungefär 100 år längre tillbaka i tiden, kanske till ca 309 f.Kr. Det är då vi hör om de romerska *argentarii*, alltså det som dessa bankirer redan hette i Grekland. Det är inte alltid helt klart vem dessa *argentarii* eller *mensae argentarii*, "*bankirerna vid bordet*", som de också kallas, var. Men vi vet att handelns utveckling under det 3:e århundradet e.Kr. ledde till att privata personer engagerade sig med bankirsyrket. Det var dessa som kom att sitta på forumet, i templen eller i helgedomarna.

Enligt den grekiska förebilden för en bank, *trapeza* ("bord"), fick den romerska varianten heta *mensarii*, vilket det också rakt härleddes från latinets ord *mensa* för "bord" (innefattande samtidigt innebörden för måltid eller att äta). Man kan även tänka sig *mensarii* som en slags publika bankirer i Rom, vilka utnämndes och övervakades av romerska myndigheter speciellt under utmanande ekonomiska tider. *Mensarii* hade oftast sina egna banker, *mensae*, kring torgen där de erbjöd sina tjänster. Eftersom *mensae*-bankerna var "statsbanker" opererade de i nära samarbete med *aerarium*, Roms publika skattkammare. De kunde bevilja färdiga pengar till de låntagare som kunde erbjuda staten tillräckliga säkerheter, kanske lite i stil med en pantbyrå. *Mensae*-bankernas stadsgivna uppgift var att särskilt hjälpa medborgare som råkat illa ut, men oftast skedde det på ganska ofördelaktiga villkor.

En annan klass av *mensarii*, kanske en underavdelning av dem kallades *mensularii* och *nummularii*. Också dessa ser ut att ha varit stadsanställda och -övervakade, även om de i princip innehade samma funktioner som de grekiska bankirerna. Bara i undantagsfall skulle en bank ha varit direkt statsdriven. Samma sak gällde ävenledes bankirerna som var privatpersoner och oftast romerska medborgare. Som andra yrkesgrupper i det romerska riket hade dessa män egna "fackförbund", det vill säga föreningar, skrän eller kollegier till vilka man hörde.

En av de vanligaste uppgifterna vid sidan av lån var att bankerna växlade (*permutatio*) bland annat olika slags främmande mynt ("valutor") till romerska mynt eftersom de kände bäst till "valutakurserna". Affärstransaktionen kunde också bestå av att växla en

slags myntvalör till en annan eller mynt av en metall eller blandning till en annan, för att de skulle kunna användas i det området eller för det ändamålet som var meningen. Även om bankerna var övervakade, var de inga välgörenhetsinstitutioner, utan affärerna gjordes för ett *premium* (*collybus*), det vill säga en "bankavgift", ungefär som i moderna banker. Ett *premium* skulle ha rört sig åtminstone omkring 5–10 % av köpeskillingen. Räntan på typiska lån som redan diskuterades under den grekiska tiden var sedan en helt annan sak.

Den tredje, normala funktionen, var bankväsen i den formen att man kunde "deponera" sina pengar hos banken eller bankiren eller "ta ut" kontanter från sitt "konto". I detta fall förde bankiren in transaktionerna i sina olika loggböcker (*codices*, *tabulae* eller *rationes*, som de hette på latin) enligt "god bokföringssed". Bokföringen var väldigt noggrann och dög som bevismaterial till och med i rättegångar. Medel kunde också överföras från en bank eller bankir till en annan via kreditsedlar eller en slags checker (*perscriptio*), utan att kontanter egentligen rörde på sig. Deponerade man pengar för att banken bara skulle hålla dem i förvar hette det *depositum*, och då betalade banken ingen ränta alls. Om banken däremot betalade ränta för depositionen hette det *creditum*. I detta fall hade banken rätt att under tiden låna ut pengarna vidare till någon annan. Depositionerna kunde typiskt bevaras fysiskt i ett tempel eller en helgedom ("banken som en byggnad"). Det hände också att rika delade upp sin egendom mellan olika banker för att inte "ha alla ägg i samma korg", det vill säga minska riskerna vid eventuella problem.

Den romerska bankens verksamhetsmodell var såklart den samma som den grekiska eller en modern banks. Lån kunde man som medborgare få för olika ändamål, om man kunde ställa säkerheter som fysiska värdeföremål, fastigheter eller jord, vilka vid utebliven betalning kunde tas i besittning. Det romerska lånet som man tog ränta (*foenus* eller *usuriae*) på kallades för *nexum*, ett lån som emottogs under högtidliga omständigheter. Om man försummade låneavtalets förpliktelser kunde man till och med bli såld till slaveri. Konsumenten fick så låg ränta som möjligt för det deponerade kapitalet (pengarna) medan banken lånade vidare ut pengarna åt följande låntagare för en mycket högre ränta. I Rom fanns det också andra förmögna personer bland annat från riddarklassen (*equites*) eller professionella utlånare (*fenestores*) som kunde låna ut pengar.

Bankfunktioner var särskilt livsviktiga i områden där det fanns ett stort antal olika monetära system och standarder. Ofta var det också så att de som kom längre vägar, hade många gånger med sig mynt i stora valörer, vilka man på ort och ställe var tvungen att växla till mindre mynt för att få växelpengar. Detta förklarar långt varför bankerna i Grekland från början låg i samband med helgedomarna på välbesökta orter som Delfi, Delos, Efesus, Samos och Athen.

Resenärerna och pilgrimerna visiterade helgedomarna för att söka hjälp och få beskydd under sina resor och därför var de välbesökta. Från grekerna flyttade kreditinstitutionerna i tempel eller helgedomar över till den etruskiska kulturen, och från dem igen till romarna och från romarna till medeltiden och renässansen, i formen att en "bank" var en man som satt vid ett bord eller en bänk.

Samma sak gällde även i icke-romerska samhällen som bland de semitiska folken i romerska Judéen. Penningväxlarens eller "bankirens" yrke levde kvar genom den romerska tiden. Vi träffar på dem bland annat vid Herodes den Stores tempel i Jerusalem, förevigat i den berömda berättelsen i Matteus evangelium (21:12, i 1917 översättning): "*Och Jesus gick in i helgedomen. Och han drev ut alla dem som sålde och köpte i helgedomen, och han stötte omkull växlarnas [läs: penningväxlarnas] bord och duvomånglarnas säten*".

Eftersom antika tempel och helgedomar fungerade som bankbyggnader där kundernas pengar fysiskt bevarades, förklarar det ganska långt också det intressanta fenomenet varför de samtidigt fungerade samtidigt som "affärscentra". Nämligen, antika tempel och helgedomar var välbesökta och därför var det naturligt att man sålde där stora mängder gods, tjänster och tillbehör som bland annat pilgrimerna behövde eller som annars användes på plats vid offerritualerna eller ceremonierna. Samma sak gällde givetvis de romerska torgen (*forumen*) dit städernas kommersiella aktiviteter i allra högsta grad koncentrerades ur konsumentens synvinkel. Och självklart var det så att där det fanns varor och tjänster, behövdes det alltid pengar. Där det fanns varor, tjänster och pengar behövdes det såklart banker och bankirer, vilka på tjänstens vägnar hade ett naturligt behov av att finnas där som "kunderna" fanns för att de först nämnda skulle kunna utöva sitt yrke.

Ibland fanns det ett helt konkret behov av att undersöka om ett mynt faktiskt var av utlovad kvalitet. För det kunde man använda en *nummularius* (pl. *nummularii*). Eftersom *nummularii* var bankirer som i princip ägde sin egen bank, kunde de för statens räkning också lägga nya mynt i omlopp. De principiella bevisen för vad en *nummularius* gjorde kommer från små ben- eller elfenbenstesseror eller plaketter. Typiskt bär de namnet på en slav eller hans ägare, och att denne "*spectaiut*", det vill säga "han undersökte" (myntet) med datering. Många av dokumenten härstammar från senantikens tid, kanske en indikation av när *nummularii* som yrkesgrupp var verksamma. För övrigt hade *nummularii* ganska liknande grundfunktioner med *argentarii* och tidvis låter källor förstå att det antagligen blev svårt eller rentav omöjligt för en vanlig romare att skilja på vem som var vem, och vem som gjorde vad. Eftersom *argentarii* var penningväxlare, kan vi anta att de oftast satt på ganska stora summor av kontanter, vilket gjorde dem lämpliga kandidater för bankirsyrket. Redan fram till kejsare Augustus tid blev det i praktiken så att termerna *nummularii*, *mensularii* och *argentarii* användes mer eller mindre synonymt för en romersk bankir.

Tessera nummularius i elfenben. Bild: Francesco Belfiori 2019

(<https://journals.openedition.org/mefra/8837>). Den andra tesseran uppfifrån bär inskriften: "spectaiut", det vill säga "han undersökte" (myntet). Allmän egendom, i open access journal.

Likväl var alla dessa "tjänstemannafunktioner" hela tiden en aning problematiska, då de bankliga ombudsmännen i fråga i samhället alltid var privata personer, men utövade ändå en publik funktion för statens räkning. Därför låg de även som privata medborgare under direkt uppsyn av Roms stadsprefekt, *praefectus urbi*, och om de fanns ute i provinserna, under ståthållarens vakande ögon.

Äganderätten i en bank kunde vara uppdelad mellan en och flera handelspartners, vilka i det romerska samhället kallades *socii*. Det konstiga är att till och med en slav kunde verka som bankir, om han hade medel. Han kunde också inneha tjänsten som bankens chef (*institor*), även om slavar för övrigt ganska långt saknade samhällsfunktioner. Dessa *institores* (pl.) kan anses som en slags företagschefer.

Romerska attityder och handelspraktik

Som på den grekiska tiden, fortsatte den romerska handeln i sedvanliga kategorier som till exempel lokal handel, regional handel, mellan-regioner-handel och en internationell handel, inkluderande åtminstone en medellång- och en långdistanshandel med transitotrafik från Orienten till Rom.

Gällande den statliga kontrollen av ekonomin och handeln begränsade sig den ganska långt till att Rom tvingade provinserna och provinsborna att betala sina skatter. Hon höll även ett vakande öga på bankerna och bankirerna. En övergripande syn på

ekonomin eller användandet av mer komplexa handelspolitiska verktyg var något som romarna aldrig lyckades med eller kanske ens hade ett genuint intresse att lösa.

Som ofta påpekats också i våra inlägg, togs en del av skatterna in i form av spannmål som sedan delades ut gratis till stadsbefolkningen. Men delvis – och kanske till en större del – var handeln privat företagsamhet som skulle vara kraftigt inkomstbringande. Många har närmast av den anledningen dragit slutsatsen att romarna fortsatte att föra vidare spartanernas negativa attityd mot handeln. I Grekland var det nämligen så att *perioikerna*, vilka oftast bodde ute i periferin, var de personer som sysselsatte sig med det som enligt konstitutionen var förbjudet för *spartiaterna*, nämligen handel, hantverk och sjöfart. Romarna menas alltså ha hävdats att handel var onyttigt, oönskat och moraliskt korrumpierande. Dessutom skulle just denna negativitet bland annat ha lett till stiftandet av lagen *Lex Claudia* år 218 f.Kr. (*Lex Claudia de nave senatoris eller plebiscitum Claudianum*), som förbjöd senatorer att bedriva handel. Dessutom förbjöds de från att handskas med publika kontrakt, att utan tillstånd resa utanför Italien och att äga land utanför Italien.

Om man däremot tittar närmare på vad själva lagen egentligen påbjöd, så förbjöd den inte strikt taget senatorer eller deras söner från att bedriva handel. Lagen begränsade nog senatorer från att äga havsgående fartyg (*maritimam navem*) med ett displacement över ca 8 ton, vilka kunde användas för maritim handel. Displacementet motsvarade ca 300 amforor, om de vägde omkring 26–27 kg styck. Förmodligen ansåg lagstiftaren att det här vara tillräckligt för att idka jordbruk, men inte för att bli insnärjd för djupt i handels faror. Däremot förbjöd lagen inte en senator från att äga ett större antal skepp av det tillåtna tonnaget, utan begränsade bara storleken på ett individuellt skepp, om man läser påbudet bokstavligt.

Det är inte därför särskilt trovärdigt att man skulle ha försummat handels lukrativa rikedomar på grund av denna enskilda lag, som dessutom blev väldigt opopulär. Den *Lex Claudia* som presenterades i historikern Titus Livius' (59/64 f.Kr.-17 e.Kr.) verk hade säkert för avsikt att begränsa senatorernas intjäningsförmåga genom en slags "anständighetsregel". Men som vi så väl känner till, var anständigheten ingen romersk dygd. Poeten Cicero understryker på samma sätt att lagen inte upphävdes, bara att den rakt ut ignorerades därför att det fanns så många olika sätt att kringgå den. Ett nämnt sätt var det att senatorer kunde anställa privata entreprenörer som slavar, befriade eller agenter (*negotiatores*) att sköta sina egna affärer, personer som till exempel ägde större skepp. Det här har alldeles säkert något att göra med den situationen att privata företagare kunde verka som mellanhänder antingen för de rika eller staten och att deras antal ökade explosionsartat under romartiden. Över lag var antalet människor och arbetare som var involverade i den ekonomiska produktionen och "servicesektorn" som handeln under den romerska tiden betydligt större än under den grekiska tiden. Anledningar går att finna i det romerska rikets och befolkningens enorma storlek, den till det yttersta dragna kolonialismen och romarnas omåttliga aptit för lyx.

Innan vi kommer till det sista arkeologiska inlägget, kan vi kortfattat ta några exempel från skriftliga källor. Det viktigaste grekiska anonyma verket om handel var *Periplus Maris Erythraei* på latin eller *Periplus Maris Erythraea*, på grekiska περίπλους τῆς

ἐρυθρὰς θαλάσσης, som skulle översättas till en "Rundresa kring Röda havet". Författaren kan ha bott i Alexandria och skrivit verket mellan ca 40–60 e.Kr.

Denna "Sjöfartens Antika Baedeker" är en handbok som i detalj beskriver olika handelsplatser på rutten i Röda havet och Arabiska havet ända fram till Indien, hamnarna, handelsvarorna och ger tips på vad som är bäst, precis som en resehandbok ska göra. Arbetet är därför den enskilt viktigaste informationskällan till antika Roms maritima handel, rutterna och hamnarna. En synnerligen viktig förutsättning för handels utveckling var att större och effektivare sjöfarkoster hade konstruerats och att ett betydande antal imponerande hamnanläggningar hade grundats runtom Medelhavet där fartyg tryggt kunde ankra sig och till och med repareras på en docka. Men som inom nästan alla andra delområden av den romerska tekniken hade de romerska havsgående fartygen inga anmärkningsvärda framsteg jämfört med de grekiska skeppen, som redan tillverkats under de föregående århundradena.

Ett konkret exempel på vad en skeppslast av ett enda fartyg på riktigt kunde innehålla kommer från det så kallade *Muziris' papyrusmanuskriptet* (P. *Vindobonensis* G 40822), som publicerades 1985. Proveniensen är antagligen Egypten och har daterats till det 2:a århundradets mitt e.Kr. Dokumentet berättar om den berömda Orienthandeln som Rom idkade med Indien. Manuskriptet är ett skriftligt kontrakt mellan en köpman som ägde ett skepp, "Hermapollon", och en finansiär som troligtvis bodde i Alexandria, vilket följdes av ett annat kontrakt av ett maritimt lån "till Muziris", en hamn i Malabarregionen i sydvästra Indien (Kerala). Skeppet i det här fallet var exceptionellt stort med ett tonnage på över 600 ton. För papyrusen se, <https://oxfordre.com/classics/display/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8258>.

Till skeppslasten hörde antagligen (talen har sammanförts från olika publikationer):

Produkt:	Vikt i talent	Vikt i kilogram
Svartpeppar	17 744	540 000
Nardus (väldoftande ämne/kosmetika)	80 lådor	1 000 – 2 000 (?)
Elfenben av klass I (hela betar)	105 talenter	3 000
Elfenbensbitar av annan klass	17 talenter	500
Sköldpaddsskal	68 talenter	2 000
Malabathron)	2 484 talenter	76 000
<i>(Cinnamomum tamala, indiskt lagerblad).....</i>		
Uppskattat totalvikt	20 500 talenter	628 000 kg

Enligt de skriftliga dokumenten skulle skeppet "Hermapollons" last innan skatterna var betalda ha haft ett bruttovärde på hela 9 215 803 grekiska silverdrakmer, vilket bara med tanke på metallvärdet skulle motsvara 40 000 kg silver, emedan nästan 87 % av volymen bestod av svartpeppar. Marknadspriset på enbart silvret i dag är ca 40

miljoner euro. Pepparn skulle kosta mera än 20 miljoner euro och så vidare. Lastens totala värde direkt översatt till dagens valuta genom en prisomräknare, utan förändringar i levnadskostnadsindexen eller inflationsvärdet, skulle vara säkert omkring 100 miljoner euro, motsvarande kanske över en miljard svenska kronor. Alltså, en helt astronomiskt stor summa i antikens vardag.

Till sist verkar det som konstaterande vara viktigt att notera att under kejsartiden och ingången till senantiken hade också den allmänna attityden till handeln och köpmän förändrats. Muziris' papyrusmanuskript visar att det fanns finansiärer som var ofantligt rika. Om man tänker på vilka värden skeppsägarens last innehade, kan man med en viss säkerhet också dra slutsatsen att maritim handel inte var ett alltför anspråkslöst yrke mera. De som var sysselsatta inom branschen tillhörde inte nödvändigtvis heller de lägsta samhällsklasserna.

Konstnärs-skiss i stuck på träd av papyrusstjälkar bakom en ko eller ox i Egypten.
R.G. Gayer-Andersons samling 1935. Medelhavsmuseets samling, museum nummer MM 14081.

Som Muziris' papyrusmanuskriptet introducerat ovan visar fanns det enligt den grekiska historikern Thucydides (7.25.5–8) "superfartyg" redan från den grekiska tiden vars tonnage kunde gå upp till 500 eller 600 ton. De kallades för "tiotusenbärare" eller *myriophoroi*. Frågan är bara vad enheten 10 000 hänvisar till för enheter? Ett typiskt romerskt handelsfartyg skulle ha haft ett tonnage på 100–150 ton och kunde ha transporterat omkring 3 000 amforor, men dessa var då mångdubbelt större.

Det finns skriftliga källor till att spannmål skulle ha fraktats i skepp som "Isis", men ännu större. Lukianos (Lucianus) (ca 120–180 e.Kr.), den grekiska författaren och satirikern från Kommagene, menar att de största skeppen mätte omkring 55 x 14 x 13 m och hade ett tonnage på uppskattningsvis 1 200 ton! (Lucian of Samosata, *The Ship, or the Wishes*, 2:a århundradet e.Kr.)

Ett fint exempel på ett romerskt transportskepp från denna stora klass upptäcktes av franska marinens dykarskola öster om Toulouse år 1967 på ett djup av 18–20 m. Transportfartyget har utgrävts vetenskapligt av undervattensarkeologer. Skeppet var ett tvåmastat fartyg på 40 m, 9 m brett och hade ett djup på 4,5 m och ett lastutrymme på ca 300 - 400 metriska ton, med ett displacement på ca 550 ton. Man räknar med att skeppet kunde ta ombord mellan ca 6 000 – 8 000 amforor lastade med vin med en genomsnittlig vikt på 50 kg styck. Under den sista resan uppskattar man att skeppets last bestod av 6 000 amforor eller mera. Skeppet förliste under sen republikansk tid omkring 75–60 f.Kr.

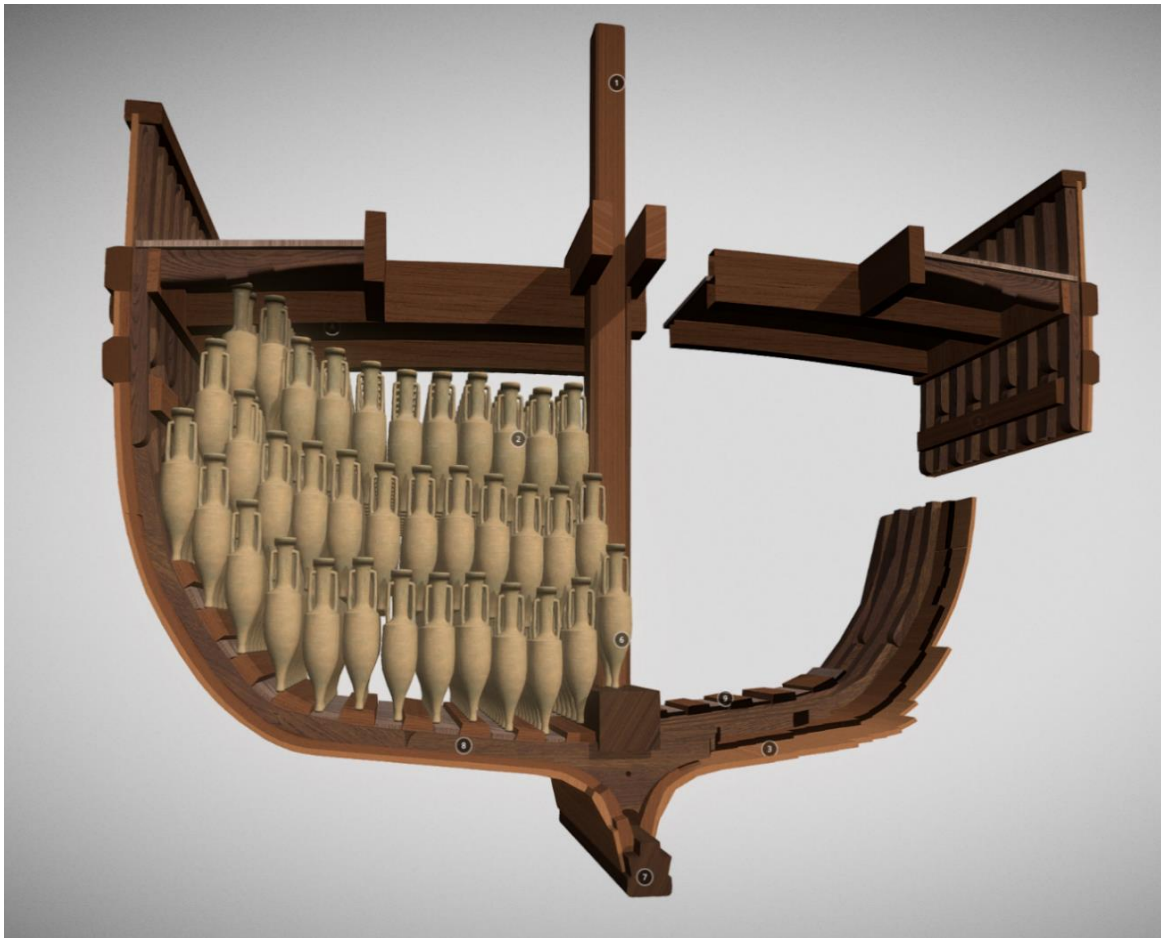
Modell och rekonstruktion av det romerska skeppsvraket upptäckt vid Madrague de Giens. Utställt vid The Museum of Ancient Seafaring (Museum für Antike Schifffarth, Mainz, Tyskland). Wikipedia 2019. Fotograf: Dronepicr. CC BY 2.0.

En annan rekonstruktion av Madrague de Giens farkosttypen med master och segel.

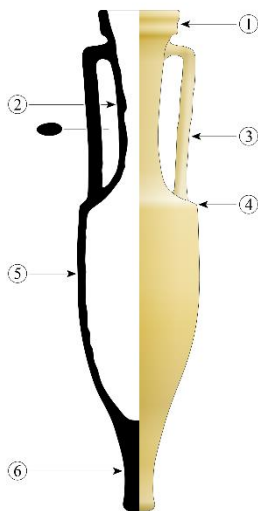
Philippe Foliot/Fonds DRASSM /CNRS-CCJ Université de Provence, vid
<https://archeologie.culture.gouv.fr/archeo-sous-marine/en/madrague-de-giens-archaeology-fieldschool>

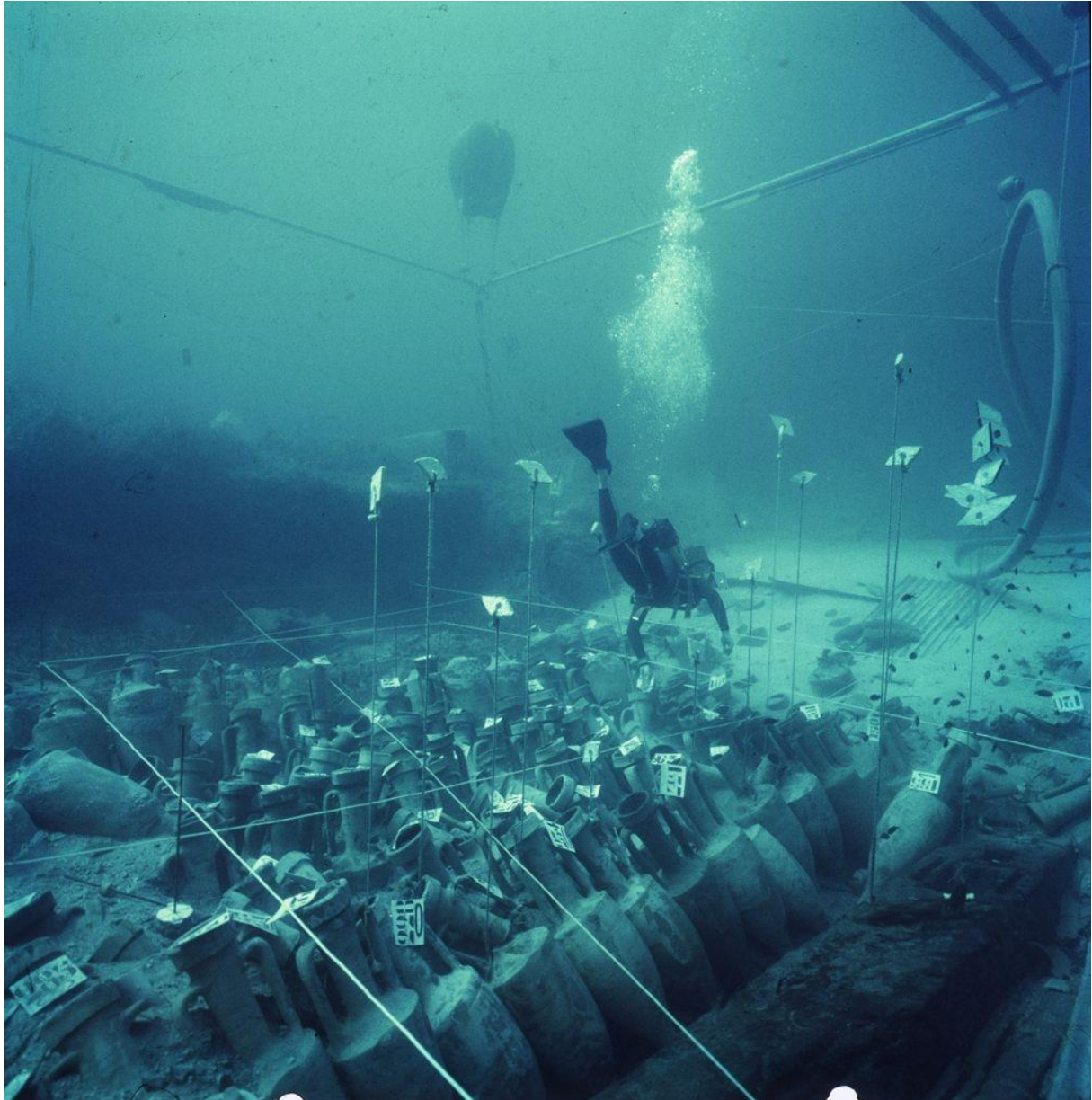

3D modell av Madrague de Giens farkosttypens lastutrymme i Sketchfab. Ett fotografi taget ur 3D modellen av Kenneth Silver. Man ser hur amfororna har staplats upp i täta rader med hjälp av upphöjda plankrader i skrovet för att effektivera användningen av lastutrymmet.

<https://sketchfab.com/3d-models/section-madrague-de-giens-d706c426ba704981b5304acda4f30dac>

Amfora av typ Dressel 1B för vintransport i Madrague de Giens farkosttypen.
Eric Gaba, Wikipedia, Sting, GNU Free Documentation License, 2007.

Madrague de Giens skeppsvrak under utgrävning. Från undervattensfotografiet ser man bra hur skeppslasten av amforor bevarats i det ursprungliga upplägget där de en gång var uppradade i lasten under däck. Antoine Chéné/ Fonds DRASSM/CNRS-CCJ Université de Provence, vid <https://archeologie.culture.gouv.fr/archeo-sous-marine/en/madrague-de-giens-archaeology-fieldschool>